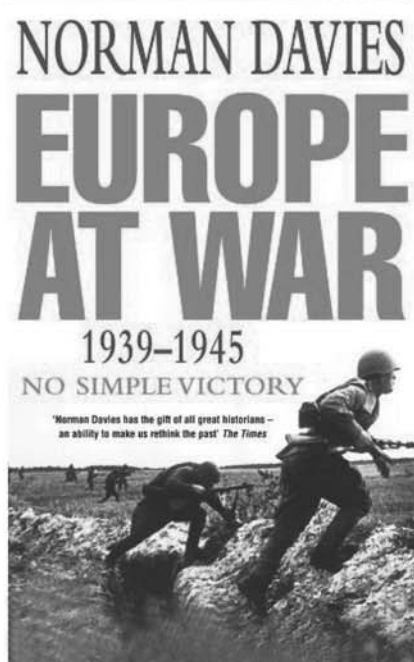

Розділ 1
**Питання
методології та історіографії**

О. ЛИСЕНКО

Історіописання Другої світової війни як самостійна субдисципліна

Дослідження історії Другої світової війни давно оформилися в самостійний науковий напрям. Окрім предмета опрацювання, він володіє власними організаційними формами (спеціалізованими відділами академічних установ, центрами, робочими групами, постійно діючими пошуково-видавничими структурами, асоціаціями, комітетами, науковими форумами тощо), методологічними підходами, методичним інструментарієм, жанрами публікацій з даної тематики, а також стабільно високим рейтингом зацікавленості з боку суспільства і влади. І це не дивно — адже за змістовним наповненням, суперечливістю подій та неперехідним значенням для розвитку людства Друга світова війна посіла особливе місце серед історичних “мегалітів”, які привертають особливу увагу науковців. Та як це не парадоксально, саме визначення, так би мовити, цивілізаційних обрисів цього багатопланового явища, його взаємозв'язків з іншими — попередніми, одночасними й пізнішими — подіями, а також його історіософська інтерпретація залишилися майже незайманими у вітчизняній історіографії. Цей закид стосується не стільки розгляду конкретних причин гігантського збройного конфлікту, його перебігу і наслідків, скільки аналізу асоціативного ряду, того незбагнено тонкого, часто невловимого мережива мотивацій, інтересів, сподівань, розчарувань, інсинуацій і фальсифікацій, що оточувало цю війну, прагнення утвердити власний погляд на тогочасні події, втамувати почуття справедливості, помсти чи реваншуватися або виправдатися. У цьому колориті людських воль, чеснот і марнославства війна стократ переломлюється через індивідуальний і колективний досвід, віддзеркалюється у масовій свідомості, закріплюється в художніх, ідеологічних, психологічних символах, фобіях, гаслах, міфологемах. Осягнення цих багатоманітних виявів, імпульс яким дають явища воєнної доби, неможливе без урахування найменших деталей, з яких зіткане багатовимірне, стереоскопічне історичне полотно.

Наявність суто військових, політичних, економічних, соціальних, етнічних, конфесійних, культурних, морально-психологічних сюжетних ліній перетворює війну на поліморфний об'єкт, що вимагає міждисциплінарних підходів, застосування синтетичних і специфічних методик.

Останнім часом відбувається поступова інституалізація відгалужень, що, як свого часу військова історія, теорія військового мистецтва, політична історія війни, перетворюються на повноцінні дослідницькі ніші. Йдеться про утвердження соціальної, усної історії, військової антропології, історії повсяк-

денності, які на “воєнному ґрунті” виявили свою перспективність і надзвичайно високий евристичний потенціал.

Період 1939—1945 рр. залишається і донині одним з найцікавіших для тих, хто виконує дисертаційні проекти. Адже навіть саме емпіричне поле цієї теми, позначене особливими внутрішніми суперечностями, динамізмом, драматизмом, численними “виходами” в повоєнні роки і сучасність, не може не розбудити дослідницький інтерес.

Вітчизняна історіографія на тлі світових наукових тенденцій

Стало вже загальним місцем говорити про те, як західна (а віднедавна і східна) наука випереджає вітчизняну. Але стан української історіографії, якщо окреслювати ситуацію загалом, виглядає, принаймні, обнадійливо. Тут можна прислухатися й до такого авторитета, як Марк фон Хаген. “Упродовж останнього десятиліття, — писав він у середині 2007 р., — чимала частина української історичної наукової спільноти різною мірою інтегрувалася в розмаїті форми міжнародної співпраці та проекти. Визнані історики мали і мають практично необмежені можливості виїжджати для досліджень за кордон; праці багатьох із них перекладають на головні для науковців європейської мови, а їхні розвідки включають до авторитетних збірників...”

Завдяки потужній хвилі публікацій емігрантських та інших, раніше заборонених, досліджень і перекладу важливих європейських праць української історики загалом, усупереч жорсткому обмеженню державного фінансування університетів та академічних інституцій, мають зі своїми колегами з-поза України спільний резерв послань і концепцій. Вони видають нові архівні джерела й раніше неопубліковані рукописи, що уможливають нові погляди на історію України. Справді, за час, що минув від 1991 року, спільнота українських істориків зуміла перейти період реабілітації створених у діаспорі наративів і запропонувати нові, базовані на власному досвіді”. Найголовнішим, на думку автора, є те, що сучасні українські науковці, коли порівняти їхній статус “з націєтворчою місією минулих поколінь і взятою на себе роллю державотворчих елементів (*staatstragende Elemente*), викроїли для себе трохи автономного простору і тепер можуть писати критичну історію для своєї держави та її минулих суспільств, і не лише тому, що “державна”, навіть післяпомаранчева, значною мірою збайдужіла до свого минулого”¹. У такий розгорнутий спосіб М. фон Хаген дає відповідь на ним же кілька років тому поставлене запитання: “Чи має Україна історію?”

Можливо, констатації визнаного майстра цеху істориків слід сприймати, до певної міри, як моральну підтримку українських колег і тих позитивних тенденцій, що з’являються в Україні. Адже при ближчому розгляді проглядаються доволі суперечливі історіографічні тенденції, що віддзеркалюють нинішній етап становлення української державності і творення української політичної нації.

Радянська історіографія була ізольованою, деформованою ідеологічним пресом частиною світового історіописання. Контакти з “зовнішнім

світом” відбувалися не за усталеними в цивілізованому світі алгоритмами наукового діалогу, а за антитезою: все, що не потрапляло в унісон з комуністичною версією Другої світової війни, таврувалося, відкидалося, звинувачувалося в тенденційності, пояснювалося антирадянськими настроями і політикою західних держав. Переведена у суто політичну площину полеміка, яку генерували “яструби” по обидва боки “залізної завіси”, спрямовувалася режисерами “холодної війни”. Обопільні спроби сформувати образ ворога у вигляді “імперій зла” мали на меті водночас перетворити власну історію на зразок, який мав би виховувати громадян на ура-патріотичних гаслах і водночас демонструвати привабливі частини фасаду кожної політичної та соціально-економічної системи перед світовою громадськістю.

Замовчування “незручних” тем чи епізодів війни використовувалось у всіх країнах. Так, у Великій Британії термін нерозголошення деяких категорій документів сягає 50 і навіть 70 років, у Сполучених Штатах Америки видаються лише офіційно сформульовані документи, а стенограми переговорів і дипломатичних контактів залишаються в архівах. Французький уряд тривалий час не дозволяв публікувати джерела з історії дипломатії, датовані починаючи з 1 вересня 1939 р., і лише нещодавно з’явилися документи, в яких відбиваються основні напрями політичного курсу Парижа 1939—1941 рр. Водночас у західних країнах видано сотні томів та спеціальних документальних серій, у яких досить детально викладено хід бойових дій на всіх театрах війни, матеріали судових процесів, на яких були засуджені головні винуватці злочинів проти людства. Звичайно, американська історіографія не була позбавлена глорифікаторських мотивів, а також тверджень про те, що головним театром бойових дій був зовсім (або не лише) німецько-радянський фронт, а й Тихоокеанський. Демонізація Радянського Союзу до певної міри також стала однією з рис ідеологізованих праць, хоча здебільшого їхніми авторами виступали “радянологи”, тобто ті, хто писав у такому ключі з власних переконань чи за гроші (а здебільшого поєднуючи те й інше). Особливо дратувало комуністичних лідерів те, що на Заході не визнають беззастережно провідну роль СРСР у розгромі наці-фашизму. Заради справедливості слід зазначити, що завдяки ідеологічному протистоянню 80—90-х років ХХ ст. Радянський Союз, а потім і його правонаступниця — Російська Федерація — опинилися у моральній ізоляції, що проявилось у свідомому применшенні ролі радянських Збройних Сил у подіях 1939—1945 рр. Те, що таку позицію обстоювали навіть у вчених колах ще донедавна не надто впливових держав (особливо якраз це виявилось під час однієї з міжнародних конференцій в Ірані у 2000 р., коли місцеві науковці педалювали тему окупації їхньої країни Червоною армією), засвідчило поразку в ідеологічному протиборстві і прагнення ревізувати спільні цінності Антигітлерівської коаліції. Щоправда, таке “перезавантаження” матриці усталених поглядів на війну стало наслідком дискредитації цих цінностей самими їхніми творцями — державами, що перемогли нацизм і фашизм, але через кілька років по тому розпочали “холодну війну”.

Втім, у самому Радянському Союзі склалася своєрідна ситуація. Незважаючи на те, що воєнний період став “ударною будовою” ідеологів та істо-

риків, керівництво країни не поспішало відкривати архіви і таємниці, суворо дозуючи інформацію, яка з'являлась у друківаних виданнях. На пальцях однієї руки можна перелічити документальні видання (найвідоміші з них — російськомовні збірники документів і матеріалів “Преступные цели — преступные средства” (М., 1968), “Совершенно секретно! Только для командования. Стратегия фашистской Германии в войне против СССР” (М., 1967) кількаразово перевиданий “Нюрнбергский процесс” та тритомна “Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941—1945” (К., 1985).

Як відомо, Москва надіслала свого обвинувача (Прокурора СРСР Р. Руденка) на Нюрнберзький судовий процес. Як один з переможців, Радянський Союз міг спільно з союзниками моделювати його хід і закладати відповідні рішення (до речі, те саме робили й американські та британські військові юристи). Однак на відміну від них, радянська сторона опублікувала не всі матеріали військового трибуналу (чи хоча б більшість з них), а лише “вибрані твори”. Так, у 1958 р. з'явилося 7-томне, у 1985 — 8-томне їх видання, а в 1964 р. в перекладі з німецької (!?) — книга “Судовий процес у справі верховного головнокомандування гітлерівського вермахту: Вирок п'ятого американського військового трибуналу, виголошеного в Нюрнберзі 28 жовтня 1948 р.” російською мовою. Між тим, саме на цьому процесі, що не мав до того аналогів, давалася правова оцінка багатьох подій Другої світової війни і формувався новий блок міжнародно-правових дефініцій, якими певні явища виводилися за межі юридичного поля, а інші — легітимізувалися. Те, що в СРСР уперто не бажали публікувати вичерпну інформацію про Нюрнберзький трибунал і його рішення, примушує думати, що по-перше, далеко не всі вони задовольняли Кремль, а по-друге, там йшлося про те, чого радянським людям не слід було знати.

Дивно, що сучасна Українська держава, декларуючи розрив з радянською спадщиною, не виявляє зацікавленості в тому, аби оприлюднити всі основні матеріали цього судового процесу. Під час однієї з офіційних зустрічей на рівні віце-прем'єр-міністра з гуманітарних питань і заступника міністра закордонних справ України у 2006 р., на якій обговорювалися питання, пов'язані з воєнною добою, вони з подивом виявили, що існує така проблема (хоча й після того справа не зрушила з місця). Лише посольство Німеччини в Україні відгукнулося на наше прохання і передало до Інституту історії України НАН України диск з матеріалами Нюрнберзького військового трибуналу обсягом 33 тис. сторінок німецькою мовою. Та невідомо, скільки ще часу піде на вивчення й публікацію документів, що вперше потрапили до вітчизняних науковців.

В останні 15—20 років значно розширилися інформаційні обрії за рахунок Інтернет-ресурсів, книгообміну, видання перекладених книг. Але, як і колись, більшість архівосховищ світу залишаються для українських дослідників недосяжними. Спільна радянська історія, втілена в архівних документах, монополізована Російською Федерацією, а рівень відкритості і доступ до них коливається залежно від політичної кон'юнктури і взаємин з тим чи іншим урядом України. Щоправда, у 2007 р. українські науковці розпочали

спільний проект “Країна у вогні. 1941 рік”, в якому задіяні співробітники Інституту історії Білоруської АН, Інституту всесвітньої історії РАН та Інституту історії України НАН України. Синтетичне видання має складатися з трьох частин, підготовлених кожною стороною і включати історичний нарис та підбірку документів.

Восени 2007 р. в Києві двічі побували делегації Генштабу Збройних Сил Російської Федерації, до складу якої входили співробітники Інституту воєнної історії Міністерства оборони РФ. Під час зустрічі, окрім іншого, обговорювалися питання про можливість участі українських військових та цивільних фахівців у створенні багатотомної “Истории Великой Отечественной войны”. Звичайно, вітчизняні дослідники зацікавлені у подібних проектах, оскільки це дає змогу опрацювати джерела, зазвичай закриті для них.

Останнім часом вітчизняні історики активно опрацьовують польські архівні фонди, чого не скажеш про архівосховища Німеччини, Румунії, Великої Британії, США та інших країн.

«Нова фактура історії, — за словами Г. Грабовича, — означала не тільки (і не стільки) “відчуття матриці нового, універсального світового простору (поняття “глобалізму” тоді ще не існувало)”², а усвідомлення необмежених можливостей у роботі з історичним матеріалом. Повеєнний етап розвитку історіографії (з певними умовностями він тривав до середини 80-х років), здається, вичерпав можливості суто воєнної та політичної історії, що свого часу стали базовими для наступних проривів. Звичайно, відбувалося це не механічно (шляхом “заперечення заперечення”), а інколи й паралельно, одночасно з традиційними формами історіописання. Та вже у 60-ті виникає помітна “опозиція” класичному історизму. А. Гуревич з цього приводу зазначав, що історична наука “перестає бути полонянкою ціліснотяглих апріорних метафізичних конструкцій. Історики проголосили Декларацію незалежності свого ремесла»³.

Монополію етатистської історіографії остаточно підірвали представники тоді ще молодого покоління науковців, які, за образним висловом Т. Зелдіна, прагнули “поринути у хвилю нового ентузіазму, а не тягнутися по розбитій колії традиційної історії”⁴. З часом оформився авангардний напрям, що став синонімом нової історії. Часто його позначають як “нову соціальну історію”, віддаючи належне попередникам, які ще в кінці XIX ст. почали працювати у сфері “індустріальної” історії. Як і тоді, у 60—70-ті роки переорієнтація на нові підходи була свідченням демократизації наукового процесу, з тією лише різницею, що науковці другої половини XX ст. пішли далі у вимогах емансипації від консервативних “добропорядних” схем та підходів. Від “історії королів, держав та війн” (О. Хінтце) до повної свободи інтерпретації (Т. Зелдін) — такий стрибок мав забезпечити історії якщо не повернення позицій, які вона посідала на рубежі XIX і XX століть, то принаймні статус повноцінної наукової дисципліни. Згодом “проросли” й оформилися нові напрями — усної, інтелектуальної, жіночої та гендерної історії, воєнної антропології, історії повсякденності й побуту тощо. Позиціонуючи себе як “історію без політики” (Дж. М. Тревельян) ці субдисципліни набули власного дослідницького інструментарію, понятійного апарату й засобів організації матеріалу у текстах.

Радянські науковці не просто “прогавили” цей момент: вони принципово не бажали займатися “мелкотемьем”, та їм і не дозволили б “збитися на манівці” пильні куратори з ідеологічних відомств.

В результаті сейсматика політичних процесів доби перебудови та розвалу Союзу РСР спричинила не просто кризу історіографії (вона існувала й до цього), а справжній дисциплінарний обвал. У пошуках надійних орієнтирів погляди багатьох науковців звернулись у бік істориків української діаспори. Здавалося, що саме вони можуть вказати вірний і єдино правильний шлях і засоби інтеграції у світове наукове співтовариство. Стисло і зрозуміло сформульовані позиції, гостро спрямовані проти комуністичного режиму, виразна національна домінанта, чітке розмежування “своїх” і “чужих” перетворювали праці зарубіжних авторів українського походження на бестселери і навіть основні підручники для середньої та вищої школи (книга О. Субтельного). Перевидана в Україні монографія В. Косика “Україна і Німеччина у Другій світовій війні” (1993 р.), а також підготовлений ним документальний тритомник і донині залишаються віхами, на які рівняється більшість вітчизняних науковців. Це можна зрозуміти з огляду на те, що праця В. Косика базується на такій кількості документів з німецьких архівів, про опрацювання яких жоден з українських істориків не міг і мріяти. Поряд з тим, у діаспорі вийшло чимало помітних публікацій з історії війни, авторами яких виступили М. Проккоп, Л. Шанковський, Л. Винар, Я. Гайвас, П. Балей, С. Мечник, І. Гриньох, А. Камінський, С. Бандера, Т. Бульба-Боровець, Д. Мирон, Я. Стецько, П. Потічний та інші. Більшість з них були активними учасниками самостійницького руху у 30—40-ві та повоєнні роки, що накладало доволі відчутний відбиток на їхні тексти. Виразні партійні платформи, гостре полемічне забарвлення, несприйняття жодних аргументів опонента перетворювало ці публікації на своєрідний жанр полемічної літератури національного спрямування, що не зовсім вкладалося в рамки наукових вимог. Односторонні, суб’єктивні, заідеологізовані підходи у поєднанні з однорідною, вузькою джерельною базою ще більше знижували наукову вартісність цих видань. Вказані обставини дали підстави для тверджень про те, що “діаспорні історіографії самі перебувають у кризі й, окрім того, як “націоналістичні” є не цілком легітимними в західній історичній науці”⁵. Свідченням цього стало обговорення цих проблем в емігрантській історіографії у 60—70 рр.⁶ На думку авторитетних українознавців М. фон Хагена, Г. Грабовича, А. Капеллера становище і в 90-ті роки істотно не змінилося⁷.

Ще раз про кризу

Аби предметно говорити про кризові явища в історіографічному сегменті, пов’язаному з Другою світовою війною, слід визначитися зі змістом самої дефініції. З багатьох визначень кризи оберемо три, які, здається, найбільш точно віддзеркалюють сутність явища: 1) криза як повний занепад; 2) криза як перехідний етап від однієї парадигми до іншої; 3) криза зростання, коли історична наука чи її окремих напрям перебувають на стадії становлення, по-

шуку теорії, концепцій, методів, понять, найбільш адекватних для вирішення поставлених завдань⁸.

У даному випадку, очевидно, доведеться говорити про речі, які складно віднести до одного з наведених визначень у чистому вигляді. При цьому слід розпочати з характеристики тієї драматичної ситуації, в яку потрапили історики на зламі 80—90-х років ХХ ст.

“Чесна” наука доби “перебудови” і “гласності” попри всі намагання вирватися з-під впливу партійного засилля, не змогла “порвати родову пуповину”. Творча пауза, що затягнулась на кілька років, легко простежується за відсутністю помітних (не за обсягом, а перш за все за свіжістю постановки проблем і засобів їхнього розв’язання) публікацій. Історики у напівтонах відреагували на визнання Кремлем наявності таємного протоколу до німецько-радянської угоди про ненапад (“пакт Молотова—Ріббентропа”) й зосередилися на анатомії більшовицької системи взагалі, час від часу “вибухаючи” “відкриттями”, що претендували на сенсаційність. Симптоматично, що лідерство у цей час захопили яскраві публіцисти, які не лізли за словом у кишеню й виливали на непідготовленого читача потоки сенсаційної інформації, в якій він губився.

Що стосується пострадянської фундаментальної науки, то роз’єднана новими кордонами, вона пережила нетривалий період подвійної ізоляції: “вікно” в Європу і світ ще слід було “прорубати”, а тут ще й обірвалися налагоджені зв’язки з колегами з колишніх союзних республік (упродовж кількох років до українських депозитаріїв не надходили наукові видання з Росії). Методологічні симптоми кризи виявилися, насамперед, у неспроможності аргументації прогресу як мети розвитку людської цивілізації, що змушувало пояснювати сучасне через минуле. Усвідомлення того, що багато явищ — націоналізм, расизм, нетерпимість у різноманітних проявах, тероризм, деякі культурні, релігійні процеси, занепад моралі тощо — важко пояснити лише через призму минулого⁹, ставило на порядок денний пошук нових підходів до пояснення суспільних рушіїв та механізмів, співвідношення і природи взаємодії суб’єктів історичного буття.

Втрата провідних стратегічних позицій історичною наукою пов’язана також з крахом теоретичного обґрунтування тих соціально-економічних систем, що не витримали випробування часом (соціалізм більшовицького зразка, система централізованого державного управління, соціальна модель американського зразка). Водночас виникли нові життєздатні утворення (“Шенгенський простір”, пострадянський простір), які задовго до того теоретично не моделювалися. Історики війн і збройних конфліктів не змогли передбачити напрями розвитку повоєнного світу, виникнення двох військово-політичних блоків — НАТО і Варшавського договору (а потім і розпад одного з них). Все це спричинило необхідність внутрішньодисциплінарних трансформацій, оновлення методології та змісту історичної науки, зміну поглядів на історичні джерела, а також перегляд звичних кордонів між різними галузями знання та їх дослідницькими методами.

Звільнення від ідеологічного якоря не принесло очікуваного полегшення. Осягнення невідомих наукових горизонтів було пов'язане з необхідністю пошуку нової світоглядної і дослідницької парадигми, а через тривалу ізоляцію відразу зорієнтуватися й освоїтися у тому, що напрацювали зарубіжні історики за останні півстоліття, виявилось нелегко. Дехто витлумачив цю ситуацію як зникнення меж відповідальності історика за кінцевий продукт. Якось частина знайшла себе у беззастережному викритті вад соціалістичного ладу, геополітичної стратегії Сталіна, радянських Збройних Сил тощо. Ті, хто мав змогу ознайомитися з працями науковців далекого зарубіжжя, вживляли запозичені ідеї й положення у власні публікації, що відразу ставило їх в іншу теоретичну площину. І лише одиниці, як М. Коваль, спромоглися на пошук і продукування власної концепції. Не у всьому послідовна, почасти дискретна, ця концепція все ж засвідчила наявність творчої потенції у вітчизняній історіографії війни. Позначивши основні підходи до оцінки стрижневих подій цього періоду, вчений заклав перші цеглини історіописання не тільки держави, режимів, а й суспільства, долі пересічних людей.

Один з каналів виходу з кризи деякі історики вбачали у “націоналізації” історії. Україноцентричний характер історіописання став природною реакцією на багаторічні утиски, фальсифікації, диктат, нав'язування імперських схем, денационалізацію й асиміляцію. Чи існував шанс на цьому зламі уникнути спокус і викривлень? Певно, що ні. Втрачаючи радянську “ідентичність”, українська історична наука не набула оформленої національної “ідентичності”, внаслідок чого вчені констатують “розрив” з історіографічними традиціями — своєрідну емансипацію від архетипів “клас” і “нація” та збереження відчуження від світової науки¹⁰. Г. Касьянов наголошує, що, маючи у радянські часи статус забороненої, національна історія в незалежній Україні “набула ознак повної легітимності (в тому числі наукової), фактично не маючи на це права” (?!). Можна тільки здогадуватися, що мав на увазі дослідник, оскільки кожен народ має природне право на власну національну історію. Та вже з наступною його думкою важко не погодитися: “Відтак усі її методологічні вади та пізнавальні хиби ввійшли в арсенал національних історіографій без критичного осмислення. Серед цих вад одна з найголовніших, — це етнічна ексклюзивність. Націоналізована історія країни є передусім історією титульної нації, яка при цьому ототожнюється з титульним етносом. Історія етносу стає історією етнічних українців”¹¹.

Чи сталися якісь зміни за останній час?

М. фон Хаген наголошує, що в Україні здійснено різкий прорив у дослідженні націоналізму. Очевидно, в широкому контексті слід говорити про український національно-визвольний рух, який дійсно (на відміну від будь-якої іншої традиції) дістав відображення у працях сучасних науковців від XVII до XX ст. включно. Щоправда, при цьому центральними об'єктами дослідження виступали як самі рухи, так і державні утворення, що виникали в Україні в різні періоди історії.

Стосовно XX ст. слід звернути увагу на відтворення цілісної картини й доведення наступності різних етапів національно-визвольного руху, що

охоплює період Української революції, збирання сил української політичної еміграції, діяльність українських інституцій в Америці та Європі, самостійницький рух 30—50-х рр., акції опозиції та дисидентів у 60—80-ті роки. На відміну від інших періодів, розробка питань, пов'язаних з боротьбою українських самостійників у роки Другої світової війни та повоєнне десятиліття, перетворилася на окремий напрям. Він набув своєрідного організаційного оформлення у вигляді Центру досліджень визвольного руху (м. Львів). Крім того, за дорученням тодішнього президента України Л. Кучми Кабінет Міністрів створив Урядову комісію з вивчення діяльності ОУН і УПА. Під її егідою упродовж 10 років працювала робоча група з провідних фахівців під керівництвом С. Кульчицького. Ця тема зазнала найбільших перекручень, замовчувань, то ж коли впали штучні перепони, дослідники з ентузіазмом взялися за її опрацювання. Це захоплення мало не тільки позитивні наслідки: серед величезної кількості публікацій лише одиниці виявилися вартісними, а більшість — “метеликами”, що з'явилися у руслі кон'юнктури. Такі матеріали хіба що сприяли нарощуванню емпіричного масиву, але без його глибокого осмислення, з'ясування різних рівнів проблеми, співставлення з реальними інтересами й очікуваннями пересічних українців, представників інших етносів, що мешкали в Україні. В полі зору залишилась переважно вершина “айсберга”, тобто військово-політична та ідеологічна складова самостійницького руху, подієва сторона, причому густо “приперчена” апологетикою. Практично незайманою залишилась проблема “зворотного зв'язку”, тобто сприйняття ідеології і практики цього руху масами, спеціально не вивчалася соціальна база (мовляв, і так відомо, що це було західноукраїнське селянство). Лише в кількох публікаціях український самостійницький рух розглядається у співставленні з іншими аналогічними явищами — переважно польським, і, подеколи, — білоруським, литовським та іншими національними рухами. Лише одна дослідниця (Г. Стародубець) зацікавилася функціонуванням запілля, без чого взагалі неможливо зрозуміти, у який спосіб, так би мовити, “відтворювався”, підживлювався підпільний рух. Поки що це єдина спроба соціального аналізу самостійницького руху.

Гіпертрофована увага до національної проблематики багатьма дослідниками сприймається як “хвороба зростання”, відхилення, ознака кризи. Визначаючи слушність окремих резонів, усе ж спробуємо поглянути на проблему не з дистанції чи ззовні, а зсередини. Іманентні риси сучасної історичної науки є органічним продуктом процесу, який розвивається за внутрішніми алгоритмами, запрограмованими (бажаємо ми того чи ні) всім попереднім ходом подій, ментальністю суспільства і його запитамі, поведінкою політикуму і замовленням держави. Якщо міркувати в такій площині і прийняти за природний стан речей те, що відбувається в останні 20 років, то слід визнати, що по-іншому статися й не могло. На те, щоб освоїти новітні методологічні підходи, концепції і дослідницькі методи, вітчизняним науковцям потрібен був час. Нинішня ситуація дає змогу сподіватися, що українська історіографія Другої світової війни стане рівноправною складовою світового наукового процесу.

Поряд з тим анексія під національний імператив усієї дійсності й історичного простору видається не кращим засобом самоствердження й інтеграції у світове наукове співтовариство. Не може викликати захоплення й інспірована змінюваними високопосадовцями субституція примату держави-партії на примат титульної, корінної нації. Принаймні нинішня дискусія про те, що мають писати історики — історію “народу України” чи історію “українського народу” позиціонує вибір між цивілізаційним й етнічним підходами.

Ще однією ознакою кризи є майже повна відсутність в Україні наукових шкіл в царині Другої світової війни, які передбачали б наявність не лише певної тематичної ніші, а, насамперед, виразно окресленого методологічного кредо, його теоретичного обґрунтування, структурованої методики пошуково-дослідницької роботи і (бажано) іманентних засобів інтерпретації емпіричного матеріалу. Тим часом дисертаційні проекти з полігону наукових гіпотез та ідей вже давно перетворилися на засіб інкорпорації в наукову спільноту, а в гіршому випадку — слугують формальними атрибутами елітарності для тих, хто займається бізнесом чи політикою і здатний оплатити інтелектуальні послуги професіоналів-заробітчан.

Напівсвідомо працюючи з еkleктичним набором дослідницького інструментарію, більшість істориків цілком в дусі наукового позитивізму свято вірять в досяжність “об’єктивної реальності”, “історичної правди”, оголошуючи їх стрижнем обраних методологічних підходів. Як тут не згадати іронію Г. Зіммеля, який писав про історичний реалізм у мистецтві, “представники якого переконані, що вони зображують дійсність, не помічаючи того, як сильно це зображення стилізує реальність”¹².

Звичайно, не все так погано “в нашому домі”. В деяких кандидатських та докторських дисертаційних працях (неодмінним атрибутом яких є відповідний підрозділ) розкриваються обрані дисертантом методологічні орієнтири, конкретизуються засоби отримання тих чи інших результатів. Так, теоретичним підґрунтям для виконання одного з дисертаційних досліджень стали концептуальні положення Г. Ле Бона, С. Московичі, Д. Волкогорова, О. Сенявської, В. Криська, Г. Почепцова, Л. Леонтьєвої. В іншому — відомих німецьких, британських і американських вчених.

Оскільки вже зайшлося про дисертації, слід висловити кілька міркувань з цього приводу. Загальний теоретичний рівень кваліфікаційних праць і кандидатського, й докторського ступенів останнім часом помітно знизився. Як на рівні постановки проблем і завдань, визначення концептуальних рішень і засобів досягнення мети, так і на рівні їхнього розв’язання, формулювання теоретичних положень і узагальнень маємо справу з рутинними, банальними, заформалізованими викладами, в яких справжньої науки ще менше, ніж інтриги у щоденних прогнозах погоди. Як правило, технологія підготовки тексту зводиться до примітивного компонування емпіричного матеріалу, однотипних ілюстрацій, невиразних висновків, через які не проглядається постать дослідника, його власний почерк, не кажучи вже про ерудицію і здатність до генерування оригінальних версій. Таке екстенсивне прирошення фактографічного масиву навряд чи спроможне “вибухнути” якісним стриб-

ком, адже врешті-решт все вирішують не обсяги нагромадженої (хай навіть і ретельно систематизованої) інформації, а їхня інтерпретація, спосіб аналізу, форми артикуляції. Очевидно, саме тому від кандидатської дисертації до монографії — не один крок. Добре, коли оприлюднити те, що читали тільки 2—3-є опонентів та експертів, наважується не кожен. І наостанок: від 1992 р. в Україні не захищено жодної (!) дисертації з питань теорії та методології і лише кілька історіографічних, що стосуються періоду Другої світової війни. Хіба це не ознака інерції, небажання йти непротореними стежками теоретичних пошуків, ставити нетривіальні наукові проблеми, дискутувати, висувати власні гіпотези й аргументовано їх відстоювати?

Термінологічна “війна”

Одночасно із заідеологізованою субординацією подій з радянської історіографії в сучасну перекочували ідеологеми комуністичної доби. Ця проблема могла б залишитися в суто схоластичній чи лінгвістичній площинах, якби не родова властивість продукованих партійними ідеологами вокабулярій вступати в конфронтацію з усім, чого вони торкаються. Досить давно, але точно з цього приводу писав П. Сорокін: “Оскільки слова почали ідентифікуватися зі значеннями й цінностями, які вони означають, докази з приводу написання чи вимовляння слова можуть набути надзвичайної важливості.

... Простого називання абстракцій часто недостатньо для того, щоб перетворити їх на об’єктивну реальність з цінністю, набагато переважаючою її власну внутрішню важливість”¹³. Звернемо увагу на головний акцент цієї думки — аксіологічний. Адже саме з метою формування й закріплення у масовій свідомості соціалістичної/комуністичної системи цінностей в історичну літературу примусово вживлювалися ідеологічні “імплантанти”, і саме тому так уперто намагаються подовжити їхнє життя деякі заангажовані історики (а ще більшою мірою — політики “лівого” табору).

Очевидно, спорадична ревізія понять в окремих публікаціях справи не вирішить. На часі — цілеспрямована інвентаризація і специфікація категоріального апарату, який, з огляду на тему даної книги, можна умовно поділити на дві групи. Першу репрезентують, так би мовити, наскрізні дефініції, вживані в радянських наративах і стосовні до всього періоду існування більшовицької системи, а також характеристики того, що відбувалося поза межами СРСР. Другу становлять терміни, якими оперують історики Другої світової війни.

Лінія протистояння у “війні дефініцій” проходить вже на рівні базової ідіоми, якою позначається власне сам об’єкт дослідження. Ідеологема “Велика Вітчизняна війна”, яка з 40-х років посіла виключне місце у всій ієрархії понять, набула сакрально-трансцедентних властивостей, про що буде детальніше сказано нижче. У радянські часи термін “Друга світова війна” не те, щоб зовсім затирався, однак уживався адресно і дозовано — до подій 1939—1941 рр. та операцій на інших театрах бойових дій. Аби не “розхлюпати” ідеологічне наповнення цього словосполучення, всі інші події подава-

лися під його егідою. Та й після 1991 р. будь-які спроби паралельного вживання інших дефініцій наштовхувалися на особливий спротив. Всі, хто доводив наукову доцільність і конкретність позначення періоду 1939—1945 рр. як “Друга світова війна”, звинувачувалися у святотатстві, зневажанні пам’яті полеглих і тих, хто бився проти нацизму в лавах Червоної армії. І вже зовсім “у багнети” зустрічалися терміни “німецько-радянська” чи “радянсько-польська війна”. Опоненти не вважали за аргумент, що в контексті Другої світової війни Радянський Союз вів агресивну війну з Фінляндією (“зимову кампанію”, “радянсько-фінляндську”). Тим часом правомірність означення “німецько-радянська війна” цілком обґрунтовується з огляду на те, що: по-перше, Німеччина розпочала агресію проти СРСР й після початку бойових дій оголосила себе в стані війни з Радянським Союзом; по-друге, за співвідношенням сил на німецько-радянському фронті Вермахт ніс основний тягар боротьби проти Червоної армії, а його союзники відігравали допоміжну роль; по-третє, відпадиння союзників (Румунії, Італії та інших) не змінило характеру протистояння двох основних супротивників; по-четверте, акт про капітуляцію був прийнятий саме від німецького Верховного Командування представником Верховного Головнокомандування Червоної армії й одночасно Верховним Командуванням Союзних експедиційних сил 8 травня 1945 р. в Карлхорсті. Таким чином, термін “німецько-радянська війна” є цілком легітимним з юридичної точки зору, а отже, може вживатися в науковій літературі як такий, що позбавлений ідеологічного навантаження, а також придатний для означення подій, які не вкладаються у дещо вужче смислове поле ідеологеми “Велика Вітчизняна війна”. Адаже такі аспекти, як відносини з союзниками по Антигітлерівській коаліції, участь радянських громадян у європейському русі Опору та іноземних громадян — у боях з гітлерівцями у складі частин і з’єднань, сформованих на території СРСР, український і польський національно-визвольні рухи, військовий полон, репатріація тощо з наукових позицій некоректно трактувати в руслі поняття “Велика Вітчизняна війна”. Самі ж радянські історики та сучасні адепти консервативної версії війни ніби й не помічають явної суперечності в періодизації Великої Вітчизняної (22 червня 1941 р. — 9 травня 1945 рр.) і реальним змістом подій, які для Червоної армії завершилися Далекосхідною кампанією і ніби “провисли” без прив’язки до Великої Вітчизняної війни. В цій ситуації логічним було б позиціонувати ці події як “радянсько-японську війну” (9 серпня — 2 вересня 1945 р.), оскільки вона мала всі її іманентні атрибути (оголошення війни, бойові дії, підписання акту про капітуляцію, наявність військовополонених, трофеїв тощо).

Всі перелічені військово-політичні акції (проти Польщі, Румунії, Фінляндії, Японії) становлять органічні складові, змістові частини Другої світової війни так само, як і війна проти Німеччини та її союзників. Однак з терміном “Велика Вітчизняна” — складніше. Існує чимала група дослідників, яка відмовляє йому в праві на статус наукової дефініції на тих підставах, що це — плоть від плоті більшовицька ідеологема, якою обрамлений “Великий міф” війни, що ретельно творився Кремлем упродовж десятиліть. Представники

лівого крила політикуму, електорату, ветеранів й істориків саме з ідеологічних причин обстоюють необхідність вживання виключно цього словосполучення. Нарешті, значна частина фахівців вважає доречним перебування в науковому користуванні всіх понять, залежно від контексту подій, про які йдеться. Усвідомлюючи брак універсальності терміна “Велика Вітчизняна війна”, вони залишають йому право на існування з огляду на те, що він уособлює зміст цілого спектра явищ, пов’язаних з мобілізацією радянських людей на боротьбу з агресором, їхньою участю у діях Червоної армії та нерегулярних збройних формувань, патріотичними виявами, нарешті, з історичною пам’яттю і меморіалізацією. Ігнорувати ці обставини — значить впадати в іншу крайність і тенденційність.

Ідеологічний інгредієнт присутній і в інших поняттях, якими оперують історики Другої світової війни. Наскрізна ідеологема “народне господарство” була покликана закріплювати переконання в тому, що, по-перше, ефемерна “соціалістична загальнонародна власність” — це реальність та вища порівняно з капіталістичною форма власності. За популістською ширмою однією з наріжних тез більшовицької пропаганди про те, що “народ — господар засобів виробництва”, які служать його інтересам, приховувався справжній стан речей — командно-адміністративна система, верхівку якої увінчувала Комуністична партія, а також тотальна державна власність на засоби виробництва.

У публікаціях сучасних істориків усе ще можна час від часу зустріти ще один рудимент — на перший погляд нічим не примітний вираз “тимчасово окупована територія” Радянського Союзу (України, Білорусії). Насправді й він ніс ідеологічне навантаження. Запущене в обіг словосполучення в якості ключового слова містить прислівник “тимчасово”, який був покликаний підкріплювати віру в невідворотність вигнання ворога й повернення радянської влади, а також слугував пересторогою для тих, хто співпрацював з окупантами на зайнятій ними території. Стійке закріплення даної словоформи в офіційних документах і наукових працях засвідчує його концептуальний зв’язок з радянською версією війни.

Не можна залишити осторонь і такий яскравий приклад творчості більшовицького агітпропу, як “український буржуазний націоналізм”, трансформований у найбільш ревнох виконавців соціального замовлення влади в “українсько-німецький буржуазний націоналізм”. Авторам цього “винаходу” й на думку не спало, що націоналізм як ідеологія й політична практика не може бути прерогативою капіталістів. Адже буржуазії більш притаманні наднаціональні цінності, інтернаціоналізм (у сенсі зняття кордонів для руху товарів і капіталів), а отже, — ліберальні погляди. Не потребує особливих доказів й абсурдність другого, модифікованого варіанта цього виразу з огляду на повну несумісність геополітичних планів Німеччини й стратегічної мети ОУН та інших самостійницьких інституцій, принципове й послідовне несприйняття Берліном українського націоналізму як загрозової ідеології, а тому ворожої гітлерівцям, що вживали контрзаходи проти будь-яких спроб у напрямі відродження суверенної української державності.

Цей ряд можна було б продовжити. Але такий аналіз потребує спеціальної публікації. Тут варто лише наголосити, що головний нерв проблеми пролягає осторонь науки — у сфері ідеології й історичної пам'яті, чим і визначаються особливості підходів до її вирішення.

Перекодування комуністичних ідеологем у сучасну мета-мову має орієнтуватися на досягнення автентичності термінології. Для цього необхідно з'ясувати особливості функціонування і технологічні прийоми більшовицького ідеологічного апарату, феномену пропаганди і контрпропаганди у роки війни та повоєнного періоду.

Історична пам'ять, міфи війни та сучасні суспільні виклики

Напевно, жодна інша подія, окрім Голодомору, не залишила такий відбиток в історичній пам'яті народу України, як Друга світова війна. Це й не дивно, коли зважити на її тривалість, глибину переживань у зв'язку зі втратою рідних і близьких, майна, руйнування звичайного укладу життя, жахливі наслідки бойових дій та окупації, антигуманну політику гітлерівського й сталінського тоталітарних режимів.

Історична пам'ять функціонує за власними законами, хоча історичне значення будь-яких подій (в тому числі й надбання фундаментальної науки) є її складовою. В основі технології функціонування історичної пам'яті лежить виокремлення й закріплення в суспільній свідомості образів різноманітних подій шляхом апологетизації одних сегментів минулого й негації інших. Відтак характерними рисами історичної пам'яті є вибірковість, міфологізованість, сильний вплив ідеології та стереотипів, свідомі й неусвідомлені романтизація, глорифікація, героїзація чи маргіналізація різних епізодів минулого.

Унікальність пам'яті про війну в Україні полягає в тому, що вона містить такий заряд "сейсмічності", який багато в чому визначає розкол суспільства. За класифікацією німецького історика С. Трьобста, Україна належить до групи країн (схожа, але не однакова ситуація — в Польщі й Угорщині), в яких тривають гострі дискусії з приводу суперечливих сторінок історії, причому провідне місце серед них посідає Друга світова війна. Вчений вважає Україну єдиною серед держав СНД, "де культура пам'яті стала важливим полем бою між двома основними політичними таборами — посткомуністичним і націонал-ліберальним"¹⁴. Констатує наявність двох моделей пам'яті, вчений оцінює їх як приблизно рівні за чисельністю й дискурсивними ресурсами. При цьому ідеологічна конфронтація відштовхується одночасно від двох спадщин — тоталітарної й колоніальної.

Український дослідник М. Рябчук у статті "Культура пам'яті та політика забуття"¹⁵ з цього приводу зауважує, що українці "інтерналізували не лише комуністичну тоталітарну ідеологію з усіма її символами та наративами, а й переважно негативний, принизливий образ самих себе, накинутий колонізаторами...". Внаслідок цього "будь-яка спроба переглянути комуністичне минуле неминуче тягне за собою потребу перегляду також колоніальної спадщини — і навпаки. Це робить, своєю чергою, весь процес ревізії, започатко-

ваний у перестройку і продовжений за незалежності, надзвичайно складним і болісним”. Причину цього вчений вбачає у тому, що для багатьох українців радянські міфи й стереотипи “злилися в одне, стали істотною частиною їхньої ідентичності”. У широкому контексті це протистояння виходить на рівень боротьби двох “проектів” — “українського” і “малоросійського”, перший з яких інколи називають “націоналістичним”, “прозахідним”, “ліберально-демократичним”, а другий — “імперсько-шовіністичним”, “антизахідним”, “советсько-консервативним”. “Український проект” спрямований на повний розрив з тоталітарним минулим й орієнтується на європейські перспективи України і загальнолюдські цінності; “малоросійський” — прагне зберегти серцевину радянської спадщини, осучаснити її й інкорпорувати в євразійську спільноту, що має досить умовні й розмиті обриси ^{15a}.

Обидва проекти не можуть обійтись без міфів. Трактуючи історичний міф у широкому реєстрі (як узагальнений образ тих чи інших подій, синтезований з особистого досвіду і переживань, а також ідеологічних схем, інформативного й емоційного потенціалу літератури і мистецтва, наукових праць тощо), спробуємо простежити, у який спосіб функціонує цей феномен суспільної свідомості. Для початку окреслимо зміст поняття. Міф характеризується такими параметрами: 1) він кристалізує у вербально-сміслових формах суспільно вагомні явища і події; 2) має протяжну генезу й певну дистанцію між тим, що відбулося і його інтерпретацією; 3) позначений дискретністю, вибірковістю, тенденційністю оцінок, ідеалізацією, гіпертрофованим зображенням одних і применшенням та суто негативним сприйняттям інших епізодів. Усвідомлюючи всю відносність цього визначення, слід додати, що міфи слугують своєрідними маркерами теоретичних конструктів, смисловими паролями для їхніх носіїв. Історичні міфи можуть мати як негативний, деструктивний характер, так і креативний зміст.

Адепти структуралізму, який поєднує методи соціології, семіотики, структурної антропології, літературознавства та інших дисциплін, трактують міф у тісному зв’язку з ідеологією, що виступає як загальна і неререфлексивна практика. На підставі аналізу культурного і сучасного міфу Р. Барт дійшов висновку, що завдання останнього полягає в перетворенні історичної інтенції в природу, а того, що відбувається — у вічне. У цьому спостерігається його схожість з “буржуазною” ідеологією. Однак існує і “лівий” міф. Учений пояснює сталінський міф як “природу” стосовно соціалізму ¹⁶.

Носіями міфологізованої свідомості є майже всі люди, незалежно від громадянства, національності, статі, віросповідання тощо. Разом з тим тоталітарна система сформувала особливий архетип радянської людини, світогляд і моральні установки якої були надзвичайно придатні для імплантації спеціально підготовлених ментальних кластерів, на основі чого зростали міфологізовані уявлення про ті чи інші явища і події. Режим створив певну психологічну матрицю, яку “імплементували” у величезну масу людей за допомогою освіти і засобів масової інформації. Упродовж усього міжвоєнного періоду в країні плекалася культура страху, донощицтва, підозрливості, фанатичної довіри і любові до вождя і його наближених.

На підставі аналізу рапортів одного з працівників НКВС Ю. Васильков виокремив визначальні риси “радянської душі”. Перший — культ центру, інколи безликої, а здебільшого персоніфікованої сили, яка визначає і передбачає хід подій та ухвалює рішення. Це спричиняє дифузцію відповідальності, виправдання власної пасивності, очікування того, що хто-небудь наведе лад. Друга риса — віра у ворога, який завжди поруч чи з відстані прагне нашкодити країні та її лідерам. Не важливо, хто це — “імперіалісти”, “троцькісти”, “націоналісти” чи інші “вороги народу”, — важливий сам факт їхньої наявності. Нарешті, третя риса — мінімізація особистого самосприйняття: “я людина маленька”, “сиди і чекай: що робити, — придумують вожді”. Така позиція дає нібито відпущення гріхів, перекладає відповідальність на “верхи”¹⁷.

Звичайно, це не вичерпна характеристика типових рис пересічного радянського громадянина. До неї можна було б додати сліпу покору перед всесиллям бюрократії, відсутність навичок використання демократичних свобод і практики солідарних дій чи опонування владі в громадянському суспільстві.

Канадський історик Р. Сербин наголошує, що “міти можуть спричинитися до поліпшення, як і погіршення, людського життя. Добре відомі хижацькі міти, які оправдовували колоніялізм, расистські ідеології, ксенофобію, релігійну та іншу нетерпимість. Але існували також міти, які були використані в благородних цілях, наприклад, для поширення свободи, рівноправності, соціального і національного визволення, державного будівництва на демократичних засадах тощо. Очевидно кожен режим чи кожне суспільство творять міти собі на користь і витримують їх так довго, поки вони їм служать. З такою метою був вироблений советський міт “Великої Вітчизняної війни”. Він змінив “Велику Жовтневу революцію” як головний консолідуючий міт советської держави та об’єднуючий культ советського народу, і в цьому він був надзвичайно успішний”. Дослідник ставить під сумнів корисність цього міту для державотворчих процесів у сучасній Україні, оскільки, уславлюючи “советський патріотизм, звеличуючи війну, “визволення” й “перемогу”, міт відволікає увагу від головного значення війни для України — великої людської трагедії”¹⁸. З цим солідаризувався і М. Коваль, який писав, що в глянцево-лакованій офіційній версії історії найбільшої з усіх війн людства не знаходилося гідного місця для належного показу ні безмірної народної трагедії, ні вирішальної ролі народу у врятуванні Батьківщини¹⁹. Завершуючи логічну фігуру, Р. Сербин додає: “Концентруючи увагу на злочинах фашизму, міт замовчує злочини комунізму — велику частину цієї трагедії. Визнаючи лише тих, хто захищав Україну від німців, він не знаходить такого самого почесного місця для тих українців, які під час війни боронили Україну, але перед советською імперією. Навпаки, цей міт їх далі трактує як ворогів. Допмагаючи втримувати сьогодні старий советський поділ українців на два ворожі табори, цей міт шкодить молодій українській державі”²⁰.

Версія канадського вченого багато в чому збігається з думками інших авторів²¹. Однак, визнаючи, що “є історія, є міти, є й історія мітів”, він кваліфікує вираз “Велика Вітчизняна війна” виключно як міф. Та при більш неу-

передженому й детальнішому розгляді можна помітити, що подієве поле й власне міф далеко не повністю ідентичні. Міфологізована частина війни пов'язана перш за все з гострими, неоднозначними її проявами. Водночас вже нині на рівні наукового знання, втіленого в опубліковані документи й глибокі аналітичні праці, постає неміфологізований, наближений до тогочасних реалій, зріз подій. Абсолютно зводити історію до міфу — означає “вихлюпнути разом з водою й дитину”.

Найбільшою “больовою точкою”, в якій стикаються і вступають в суперечність два міфи — “національний” і “радянський”, є проблема українського самостійницького руху. Сталінський режим усіяко переслідував представників “українського сепаратизму”, оголосивши війну тим, хто відстоював ідею відродження Української суверенної соборної держави. Радянський міф, який активно експлуатується певними політичними силами, виокремлює дві позиції: співпрацю керівників ОУН з Німеччиною і теракти проти військовослужбовців Червоної армії, представників партійно-радянського активу. “Національний” міф акцентує увагу на тому, що ОУН, УПА та інші інституції самостійницького табору боролися за українську державність, що легітимізується всією традицією національно-визвольного руху й самим фактом існування сучасної незалежної Української держави. Про перебіг протистояння між апологетами двох міфів написано так багато, що це не потребує коментарів. Позиція одних цілковито “за його повну моральну та правову реабілітацію”, і навпаки. Зрозумілим є одне: рано чи пізно проблему доведеться вирішувати у двох площинах: науковці (причому не тільки історики, які вже багато зробили в цьому напрямі, а й правознавці, соціологи та ін.) мають максимально повно реконструювати полотно подій, а політики і держава — ухвалити й закріпити у відповідних нормативних актах статус учасників національно-визвольного руху. Очікувати, що все якось “владнається” само по собі, — не варто, оскільки існують інтенсивні внутрішні й зовнішні імпульси, спрямовані на посилення конфронтації в українському суспільстві, причому об'єктом інсинуацій та відповідних інформаційно-психологічних сигналів, як і раніше, залишаються події Другої світової війни. Є ще одна обставина, яка не дозволяє споглядати цю колізію відсторонено і пасивно. У вже згаданому матеріалі М. Рябчук окреслює її так: «Невирішеність підставового для багатьох українців питання про те, чи є вони повноправною більшістю у своїй країні, а чи соціально й мовно-культурно маргіналізованою меншістю, провокує етнічну (головно мовно-культурну) мобілізацію і формує (чи, власне, підтримує) в багатьох оборонну свідомість — свідомість захисників обложеної фортеці. Така свідомість унеможлиблює чи, принаймні, істотно ускладнює будь-яку критику (чи самокритику) “нас” — оскільки в ситуації гострого ідеологічного протистояння така критика може походити лише від “них” чи, принаймні, бути вигідною насамперед або й виятково “їм”»²².

Перемога держав Антигітлерівської коаліції у протистоянні з нацизмом і фашизмом створила підґрунтя для міфу про “переваги радянського військового мистецтва”. І хоча його фактологічне наповнення здійснювалося через

гіперболізацію полководницького генія Й. Сталіна, Г. Жукова і ще кількох представників вищого командного складу, що виявився під час наступальних операцій, ця теза екстраполювалась і на союзників, які, мовляв, погано воювали на Західному фронті й з різним успіхом — на інших театрах бойових дій. На її підкріплення в доперестройковий час було кинуте кращє сили військових істориків. Пишним цвїтом розквітнув мемуарний жанр, який фіксував до найменших дрібниць досягнення сталінських воєначальників (після цього рейтинг довіри до мемуаристики впав до найнижчих позначок). Та весь цей “Везувій” літератури не зміг пояснити багатьох питань, які виникали у читачів: чому Червона армія зазнала таких нищівних поразок на першому етапі війни, чим спричинені геостратегічні прорахунки Кремля, яка причина гігантських втрат радянських Збройних Сил? М. Коваль у статті “1941-й рік і проблеми історичної пам’яті” писав: “У свідомості як воєнного, так і наступних поколінь поняття “1941 рік” увійшло синонімом трагедії неймовірних масштабів, що поставила народ і країну на межу безодні. У новітній вітчизняній літературі, значною мірою звільненій від спроб приховати правду історії, події другої половини цього року оцінюються як “катастрофа”, “страшна трагедія”, “поразка радянських військ”, “вкрай невдалий початок війни” тощо. Ніде правди діти: у перші тижні та місяці пекельного протистояння Червона армія скоріше підтвердила прогнози німецьких генштабїстів, аніж виправдала сподівання свого народу”²³. Не вдаючись у детальний аналіз перебігу бойових дій на фронті, зазначимо, що і в 1942 р., і в період наступальних боїв 1943—1945 рр. радянське командування припускалося багатьох помилок, сповідуючи при цьому неафішований, але основоположний принцип: досягати успіху кількісною перевагою, живою силою, а не вмїлими й нестандартними тактичними ходами, мобільними передислокаціями військ на ударні ділянки, раптовїстю, технічними засобами тощо. Коли буде знято ореол з наступальних операцій Червоної армії (військові історики вже працюють над цією темою), міф про “перевагу радянського військового мистецтва” безсумнівно відійде в минуле. Водночас, це зовсім не означає замовчування вдалих дій радянського командування, що стали однією зі складових перемоги.

Власну функцію виконував і міф про “всенародний опір в тїлу гітлерівських загарбників”. Його призначення полягало в тому, аби, з одного боку, показати лояльність переважної більшості населення окупованих територій до радянської влади і повне несприйняття ним нацистського режиму, а з другого — мобїлізаційну спроможність радянського керівництва, здатного підняти проти агресора основну масу населення. Директивними вказівками республіканської влади цифру учасників комунїстичного антифашистського руху Опору довели до півмільйона осіб. Насправді у складі добре організованих формувань зі зброєю в руках проти ворога на теренах України билося близько 50 тис. чол., а решта (320 тис. тих, хто упродовж 1960—1970 рр. довів свою приналежність до партизанів) сприяли у різний спосіб “народним месникам”, або формально перебували у списках партизанських загонів та груп²⁴. Перебільшеними є і результати бойової діяльності партизанів та підпільників республіки, подані у звітах командування з’єднань і груп. Жодним

чином не применшуючи внесок учасників антинацистського руху Опору в розгром ворога, все ж слід визнати: за умов, що виникли після встановлення окупаційного режиму, налагодити ефективний, масовий і повсюдний спротив було практично неможливо. Лише лісові райони північних і правобережних областей стали місцем активних бойових операцій та постійної присутності партизанів. У решті регіонів масового спротиву займанцям організувати не вдалося через ефективні контрзаходи спецслужб противника і брутальні каральні акції проти цивільного населення.

У навчальному посібнику “Катастрофа європейського єврейства” вміщено матеріал ізраїльських вчених Д. Міхмана і Г. Гройфа “Єврейські лідери і європейський опір”. У невеличкому ліхтарику “Міф єврейського руху Опору” автори виклали власне ставлення до цієї проблеми. “Після закінчення Другої світової війни, — зазначають вони, — у громадській думці панувало почуття гордості та вдовolenості національним опором нацизму. Підпільні рухи вважали тепер центрами героїчної боротьби з ненависними окупантами, їхню діяльність неймовірно роздували. В результаті історична реальність постала як конфлікт чорного й білого: чорними вважали німців, світлим, чистим, білим — рух опору. Це була своєрідна суспільна норма: виявляється, буквально всі чинили опір нацистам — крім, звичайно, колаборантів. І склалося враження, що тільки євреї не вчинили нічого суттєвого і йшли, “як барани на бійню”, чим їм і докоряли”. Науковці доводять, що “систематичні дослідження заперечують такі уявлення. По-перше, опір народів Європи був обмеженим і доволі швидко у значній своїй частині згас. Можна сказати навіть точніше: тільки наприкінці війни, починаючи з другої половини 1943 р., збройний опір народів Європи досяг значних розмірів, справді завдаючи німцям відчутних втрат”²⁵.

Одним з важливих елементів несучої конструкції більшовицької ідеології стала ціла теорія, стрижневими концептами якої стали твердження про “морально-політичну єдність радянського народу”, “непорушний союз робітників і селян”, “єдність партії і народу, комуністів і безпартійних”. Видаючи бажане за дійсне, правляча верхівка прагнула прив’язати до колісниці тоталітарного режиму все суспільство, перетворене на сіру, безлику, безправну масу, і водночас створити моральні підстави для переслідування тих, хто у той чи інший спосіб порушував цей “моноліт”. Те, що виступало як латентний феномен, відкрилося майже відразу з початком агресії Німеччини й СРСР проти Польщі, в ході радянізації Західної України, а особливо після нападу гітлерівців на Радянський Союз. Масові дефетизм і дезерція, антирадянські висловлювання, сприяння німецьким спецслужбам у виявленні й затриманні “ворогів Райху” (комуністів, комсомольців, відповідальних господарських і радянських працівників, комісарів, громадського активу, євреїв), колаборація, добровільний виїзд на роботи до Німеччини стали реальними результатами “тестування” населення окупованих територій на лояльність до сталінської системи.

У безпосередньому смислому зв’язку із вказаними міфологемами перебуває теорія про “керівну і вирішальну роль Комуністичної партії” у пере-

мозі над загарбниками. Дана проблема має два рівня. Перший пов'язаний з визначенням того, чим була Комуністична партія в роки війни і яку роль вона відігравала в тогочасних подіях. За Конституцією СРСР 1936 р. їй відводилося особливе місце. Згідно зі ст. 126 Основного Закону партія належала до громадських організацій, однак при цьому наголошувалося, що вона “представляє керівне ядро всіх організацій трудящих, як громадських, так і державних”. Цей пасаж закріплював за Компартією унікальний статус громадського за формою і державного за функцією утворення. Монополізація партією усіх владних повноважень в країні — законодавчі, виконавчі й судові гілки цілковито підпорядковувалися Політбюро ЦК ВКП(б) — перетворила її на своєрідний орден номенклатури, який мав необмежений вплив на всі суспільні процеси. Сталін зумів транспонувати владні повноваження спочатку на невелику групу наближених, а потім повністю узурпував керівництво державою, одноосібно вирішуючи найважливіші питання і лише заради проформи “пропускаючи” їх через Секретаріат, Президію та Політбюро ЦК, Державний комітет оборони, Раду Народних Комісарів, створюючи ілюзію колективного керівництва. Система управління, що базувалася на страхові і неухильній покорі волі вождя, суворій централізації, не залишила жодних шансів для появи будь-яких виявів громадянського суспільства, демократичних форм волевиявлення і впливу на владу, т. зв. внутрішньопартійну демократію. Отже, партія де-факто стала ще одним інструментом влади в умілих руках справжнього генія інтриги, макіавелліянські принципи якого стали візитною карткою більшовицької партії.

Другий рівень проблеми дає змогу усвідомити дійсний вплив партійних комітетів на всі галузі життєдіяльності воюючої країни. Збереження дуалістичної управлінської вертикалі * — ЦК ВКП(б), РНК СРСР — ЦК КП(б) та РНК союзних республік — обкоми партії й облвиконкоми — райкоми партії і райвиконкоми — давало можливість партії залишатися на чолі управлінських структур, хоча партійні структури постійно й у всьому дублювали функції інших ланок державного апарату. Всі директивні документи санкціонувалися партійними органами, але їхнє виконання й відповідальність за наслідки покладалися на інших — виконкоми, наркомати, профспілки, комсомол, адміністрацію підприємств, правління колгоспів, армійське командування тощо. Такий специфічний розподіл компетенції давав змогу партії за будь-яких умов перебувати поза критикою. До того ж, ще попереду з'ясування справжніх ролі й місця компартійних інституцій у Збройних Силах (при цьому очікувана картина, напевно, буде істотно відрізнятися від канонізованої у 40—80-ті роки, як це сталося в процесі детального опрацювання тематики радянського руху Опору).

Лише глибоке комплексне опрацювання даної теми спроможне або наповнити словосполучення “керівна роль Комуністичної партії” новим зміс-

---

* Верховна Рада СРСР та ради союзних республік з повноцінних законодавчих органів були перетворені на слухняних “штампувальників” указів, підготовлених не відповідними комісіями, а вищим партійним керівництвом.

том, або примусити відмовитися від нього як застиглого ідеологічного постулату.

Тут вже згадувався “національний” міф, основу якого становить глорифікований і героїзований образ учасників українського самостійницького руху. Та якими б не були очікування певної частини населення і запити політикуму, рано чи пізно викристалізується реальне місце ОУН, УПА та інших самостійницьких структур в суспільно-політичних та воєнних процесах 30—40-х років, критерієм чого слугуватимуть не симпатії чи антипатії певним чином заангажованих чи налаштованих груп, а міжнародно-правові норми і внутрішнє законодавство.

Свою тривалу історію має міф про стійку ксенофобію, притаманну українцям. Він розпадається на кілька “етнічних” міфів про антипольські та антиєврейські настрої титульної нації республіки. На підтвердження першого наводиться “Волинська трагедія 1943 р.”, причому проблему педалюють не тільки радикальні кола в Польщі, а й деякі російські та українські автори. Опускаючи загальний контекст українсько-польських відносин, політику гітлерівського й сталінського режимів, висмикуючи окремі факти й оперуючи сумнівними цифрами жертв, ті, хто підживлює цей міф, свідомо чи несвідомо віддаляються від історичних реалій і сіють розбрат між двома народами, минуле яких сповнене багатьох гірких і болісних сторінок. Прикладом такої міфотворчості можуть слугувати публікації канадського політолога В. Поліщука, який стверджує, що “від рук ОУН—УПА—СБ мученицькою смертю загинуло щонайменше 120 000 польського населення і тому до діяльності ОУН—УПА (і СБ) не може бути байдужою і польська держава”²⁶. Таких неімовірних даних не можна віднайти й у найбільш тенденційно талановитих польських авторів. Що ж стосується польської влади, то вона, незважаючи на провокації та прошовхування відповідних рішень, все зробила, аби не переводити проблему в політичну площину. Упродовж багатьох років польсько-українська комісія істориків крок за кроком з’ясовувала всі обставини, причини і наслідки міжнаціонального конфлікту і пропонувала результати наукових досліджень своїм урядам. Сторони зуміли на офіційному рівні відмовитися від взаємних звинувачень і знайти підґрунтя для порозуміння.

Дещо інший характер має міф про антисемітизм українців. Ігноруючи вікову історію співіснування двох народів на теренах України, його творці зацікавлені в ескалації напруги у відносинах між ними. Час від часу за кордоном з’являються публікації чи акції громадських організацій, політичних діячів, які інспірують загострення. Порівняно з попереднім прикладом, тут ситуація інша. Латентні форми побутового антисемітизму, що існували у всі часи і переростали у відкриті антиєврейські дії, особливо болісно сприймаються єврейською громадськістю, коли йдеться про події Другої світової війни. Привід для претензій дають поодинокі, але часто неспростовні факти причетності громадян України до поодиноких і масових убивств єврейського населення, яке планомірно здійснювали нацисти. На жаль, єврейським і українським історикам не вдалося започаткувати жодного помітного спільного проекту, кінцевою метою якого була б підготовка матеріалів, що не залиша-

ли б підгрунтя для спекуляцій. Очевидно, свою добру волю та професійну порядність мають виявити українські науковці. Ховатися від цієї проблеми чи не помічати її — значить “задавнювати хворобу”.

Один з міфів, який нині вже не фігурує в літературі, а існує на рівні колективної (групової) свідомості, базується на твердженні про “переваги соціалістичної системи над капіталістичною”. Протиставляючи економічний потенціал СРСР і Третього райху, радянські історики гіперболізували мобілізаційні можливості Радянського Союзу, пов’язуючи їх з “найбільш прогресивними засадами господарювання, соціально-економічного ладу і соціалістичними формами власності”. Водночас виводилися “в тінь” недоліки системи, створеної більшовиками. У такий спосіб здійснювалася некоректна екстраполяція максимальної відповідності військово-комуністичної моделі таким викликам, як війна, на соціально-економічний та політичний лад більшовицько-тоталітарного зразка, далекого від ідеалів, про які твердила комуністична пропаганда. Крім того, автори, які писали на цю тему, старанно оминали порівняння економіки СРСР й США чи Великої Британії, а також всіляко мінімізували (коли не замовчували зовсім) значення ленд-лізу для зміцнення обороноздатності Радянського Союзу.

Старі й новочасні міфи мають різне спрямування й ідеологічне забарвлення, і чим більша в них частка політичного компоненту, тим глибша суперечність між закріпленими в них концептами й історичним знанням. Функція науки в цьому випадку полягає в тому, щоб акумулювати історичні знання й спростувати міфи. Втім, самі міфи здатні стимулювати наукові зусилля, коли це потрапляє в резонанс з певними суспільними потребами й викликами.

З огляду на викладене вище головним викликом сучасності є незбіг історичної пам’яті про війну у її учасників і тих, у кого вона сформувалась у 50—60-ті роки, та самоідентифікації сучасних поколінь в незалежній Україні. Від влади це вимагає дуалістичної, гнучкої лінії у ставленні до радянських ветеранів і тих, хто боровся за Українську соборну суверенну державу в лавах самостійницьких формувань. У зв’язку з цим постає необхідність моральної і юридичної реабілітації всіх репресованих за протидію сталінському тоталітаризму в будь-якій формі, що передбачає перегляд низки правових норм і кваліфікацій. Та оскільки це питання залишається предметом спекуляцій кількох політичних партій, а також створює додаткові канали тиску на українське керівництво ззовні, очікувати на негайне його вирішення не доводиться.

На найвищому державному рівні ставиться питання про надання учасникам самостійницького руху статусу учасників бойових дій і ветеранів війни з відповідними соціальними гарантіями. Обласні ради західних регіонів України, не очікуючи відповідних рішень Верховної Ради і Кабінету Міністрів України, ухвалили такі рішення. Про суспільний резонанс цієї проблеми свідчать розкол ветеранського руху України у 1996 р., створення Урядової комісії з вивчення діяльності ОУН та УПА та робочої групи істориків, яка підготувала велику кількість монографій, збірники документів, довідкові матеріали й історичний висновок і довела його до відома Уряду і громадськості.

Відсутність правової оцінки й аргументованого висновку гальмують законодавче вирішення проблеми. До того ж, значна частина населення України не готова відмовитися від успадкованих від радянських часів стереотипів у сприйнятті українського національно-визвольного руху.

Важким питанням, що очікує вирішення, є звинувачення окремих українських військово-політичних формувань та інституцій у колаборації з нацистами та злочинах проти цивільного населення, що лунають час від часу на сторінках зарубіжних ЗМІ й викликають гостру реакцію тих, хто заперечує чи підтверджує такі факти. Найчастіше об'єктом подібних звинувачень є “Дружини українських націоналістів” (за німецькими документами — «Спеціальний відділ “Нахтігаль” та “Організація “Роланд”»), а також дивізія СС “Галичина”. Дискусії точаться навколо причетності цих частин до вбивств єврейського і польського населення, каральних акцій на території Білорусі. Питання залишатиметься відкритим до того часу, допоки не будуть оприлюднені всі документи, що збереглися і можуть пролити світло на всі суперечливі епізоди.

Сталінський режим широко практикував масові репресії і в період війни. Першими його жертвами стали мешканці західноукраїнського регіону — поляки та українці, сотні тисяч яких було вивезено у східні райони СРСР, ув'язнено чи розстріляно. Об'єктом депортації стали цілі етнічні групи — німці, кримські татари, представники інших національних груп. Задля ліквідації соціальної бази повстанського руху радянські і польські комуністичні власті організували широкомасштабний трансфер поляків з України до Польщі, та українців, які мешкали на польських територіях, — в УРСР 1944—1946 рр. Примусовий характер переселення дав підстави для кваліфікації цих дій як депортації.

Попри спроби певних радикальних кіл змістити полеміку довкола гострих аспектів українсько-польських відносин у роки Другої світової війни у звинувачувальне русло, дискусія набула конструктивного характеру. Упродовж багатьох років науковці обговорювали всі без винятку, в тому числі й не зовсім приємні сторінки спільного минулого, а політики на підставі підготовлених ними матеріалів (а це — сотні збірників документів, монографій, публікацій у пресі і науковій періодиці!) крок за кроком наближалися до порозуміння, свідченням чого стала зустріч Президентів Польщі та України на Волині влітку 2004 р. Науковим наслідком цих зусиль стала публікація матеріалів Міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни” під назвою “Україна — Польща: важкі питання”, а також унікальний документальний проект “Польща та Україна у тридцятих роках ХХ століття”, здійснений Державним архівом Служби безпеки України і Центральним архівом міністерства внутрішніх справ і адміністрації Республіки Польщі. Завдяки цьому дослідники і широкий читацький загал одержали змогу ознайомитися з документальними пластами, які істотно доповнюють наші знання про драматичні сторінки українсько-польського співіснування в період 1939—1947 років, а також дають змогу громадянам двох сусідніх країн краще зрозуміти один одного, коли йдеться про суперечливі епізоди їхнього історичного буття.

На сьогодні практично єдиним викликом, на який отримана адекватна (у можливих межах) відповідь, стала проблема робочої сили з України, що вивозилася на роботи до Райху та окупованих ним країн. Так звані остарбайтери чи примусові робітники одержали матеріальну компенсацію від урядів ФРН і Австрії. Моральна реабілітація остарбайтерів здійснюється шляхом публікацій результатів наукових досліджень, а також усних свідчень, щоденників, інтерв'ю.

Очевидно, тільки час нівелює гострі суперечності, які й донині залишаються не лише приводом для наукових і політичних дискусій, а й чинником, що перешкоджає консолідації нації. Звичка підтримувати в собі непримиренне ставлення до тих, хто не є однодумцем, яку послідовно закріплювали в психології радянських людей ідеологічні служби, заважає прискоренню цього процесу. До того ж, існують зовнішні й внутрішні фактори, зацікавлені в ескалації напруги в Україні, дестабілізації суспільства і влади.

Одним з прикладів того, як події війни перетворюються у виклики і прямі загрози для сучасної України, є проблема міжконфесійних відносин у вузькому контексті й релігійна ситуація взагалі.

Зустрівши в особі Греко-католицької і Римо-католицької церков принципового опонента, більшовицький режим ще з кінця 1939 р. виношував плани їх витіснення, а то й повного знищення. До початку агресії Німеччини проти СРСР для цього забракло часу. Період окупації показав, що гнучкіша релігійна політика німців принесла їм відчутні дивіденди (причому не тільки у формі стриманої лояльності духовенства й частини віруючих). Водночас Сталін отримав додаткові аргументи для наступу на католицькі конфесії. Усвідомивши, що релігійні об'єднання вигідніше не переслідувати і гнати, а використовувати, вождь різко змінив курс, відновив патріаршество в Руській православної церкві з прихованим наміром перетворити її на “державну” — єдину, керовану релігійну організацію, що мала стати ще одним “привідним пасом” у взаєминах влади і народу. Уніфікація релігійного простору була неможливою, оскільки авторитет католицьких священників у західних регіонах України й Білорусі не давав змоги розраховувати на безперешкодне поширення комуністичних цінностей і світоглядних схем. Та “гордіїв вузол” було розрубано притаманними Сталіну методами. Трансфер цивільного населення між Польщею та Україною 1944—1946 рр. позбавив прочан римо-католицькі костели в УРСР. А Греко-католицьку церкву було ліквідовано в 1946 р. на Львівському соборі, коли спецслужби організували її “злиття” з УПЦ. Дещо пізніше за схожим сценарієм було знищено греко-католицьку єпархію в Закарпатті.

Можливо, на цьому б “уніатська проблема” була б вичерпана. Однак Кремль явно переоцінив свою здатність впливати на такий тонкий і водночас самодостатній феномен, як релігійна свідомість. Загнавши УГКЦ в катакомби, тоталітарний режим не зміг витравити віру людей, знищити засади, на яких латентно функціонувала греко-католицька спільнота. А коли захитався Союз, греко-католики на повний зріст поставили питання про повернення храмів і церковного майна, що перейшли до УПЦ після 1946 р. Звісно,

це викликало спротив православних (при цьому держава, як завжди, м'яко кажучи, запізнювалася з ухваленням відповідних рішень, не кажучи вже про повну відсутність попередніх прогнозів можливого розвитку подій). Як наслідок, у багатьох населених пунктах конфлікти між православними і греко-католиками набули характеру, загрозливого для здоров'я і життя людей. Минуло два десятиліття, а проблема залишається не тільки до кінця не вирішеною, а й набула нового напруження: Православна церква звинувачує УГКЦ в прозелітизмі й зазіханні на її канонічну територію (один з доказів — спорудження кафедрального собору УГКЦ у Києві).

Слід визнати наявність ще однієї проблеми, що виростає до рівня виклику українській нації як спільноті. Йдеться про аберацію сегмента історичної пам'яті, пов'язаного з війною, а також про різке затухання інтересу й рефлексії на ті події у молодій генерації, атрофію виховного ресурсу в цьому секторі суспільного впливу й дидактики. Минуле 65-річної давнини розмивається й блякне на фоні "свіжих" локальних збройних конфліктів, терористичних акцій на кшталт тієї, що сталася 11 вересня, природних катаклізмів і техногенних катастроф. Окрім того, розхитування й наукова компрометація радянської версії війни ("Великого міфу") має одним з наслідків дегероїзацію, деромантизацію війни, переведення її в розряд звичайних сторінок історії. Боротьба з сакралізованими символами комуністичної доби в деяких регіонах супроводжується ліквідацією пам'яток, пов'язаних з війною. Зважаючи на те, що більшість меморіальних місць такого характеру є втіленням пам'яті про загиблих, на чільному місці перебувають не політичний, а загально-гуманістичний компонент, тому їхнє прирівнення до пам'ятників комуністичним вождям не може вважатися коректним.

Менш помітними наслідками війни (влада не заохочувала їх актуалізацію) стали посттравматичний синдром, важкі морально-психологічні травми мільйонів людей, які пережили війну. Та особливо постраждала від війни така найменш захищена категорія українців, як діти. Лише через 60 років після закінчення війни держава повернулася обличчям до цієї проблеми. І хоча поява статусу "діти війни" та відповідних соціальних гарантій не розв'язує всього комплексу питань, пов'язаних з моральною і матеріальною компенсацією страждань і збитків, яких зазнали ці люди, принципово важливим є добра воля і бажання надати їм допомогу й підтримку в цей складний час.

Серед найжахливіших наслідків війни — фізичне каліцтво і страждання мільйонів людей. Заходи держави у справі реабілітації й соціальної адаптації інвалідів не дають підстав звинувачувати її в байдужості до цієї категорії учасників війни. Однак підходи до її розв'язання викликали чимало нарікань тих, хто без протезів, спеціального обладнання, своєчасної й кваліфікованої медичної допомоги, а також працевлаштування почувався на узбіччі життя. Доводиться констатувати, що за належного ставлення до інвалідів війни життєвий шлях і повноцінну суспільну діяльність багатьох з них можна було б істотно продовжити.

Ще складніше лікуються морально-психологічні травми, спричинені втратою рідних і близьких, особистими враженнями, важкими спогадами. У

СРСР до належної уваги в цій царині справа так і не дійшла, тому кожен вирішував власні проблеми по-своєму. Хто захоплювався роботою, хто — мистецтвом, фізичною культурою і спортом, хто — дачним садівництвом і городництвом, але для скількох ветеранів єдиним порятунком від нав'язливих картин війни здавався алкоголь? З відомих причин “алкогольна” тема в жодний спосіб не пов'язувалася з війною і не розглядалась у цьому ключі. Тому ми й нині маємо доволі приблизне уявлення про те, як різні категорії населення “виходили” з війни, як вибудовували власні стратегії виживання в складних умовах повоєнного голоду й руїни.

Війна залишила по собі мільйони покараних, репресованих, депортованих. Примусова міграція, евакуація, втрата майна, звинувачення в “зраді батьківщині”, “колаборації” і т. ін. перетворювали величезні групи населення на людей другого сорту, налаштовували проти них суспільну думку, суттєво обмежували можливості для соціального маневру. І донині окремі сільські громади в Західній Україні розколоті: прихована від стороннього ока лінія розмежування роз'єднує тих, хто був депортований радянськими спецслужбами за сприяння ОУН та УПА, й тих, хто залишився й “співпрацював” з більшовицькою владою.

Очевидно, українському соціуму і владі доведеться ще довго долати негативні наслідки війни, давати адекватну відповідь на пов'язані з нею виклики. Й від того, у якій спосіб і на якому рівні це буде зроблено, залежатиме, так би мовити, індекс нашої цивілізованості й наближення до розвиненого громадського суспільства.

Проблема джерел

Якщо в цілому оцінювати джерельний комплекс, що досліджується істориками Другої світової війни, то першою його ознакою є нерівномірність заповнення різних тематичних ніш та періодів. Під час евакуації радянських архівних установ, державних органів і громадських об'єднань значна частина документації була знищена свідомо чи внаслідок бомбардувань, пожеж, кинута напризволяще через недбалість тощо. Документи, пов'язані з діяльністю радянського антифашистського руху Опору й українського самостійницького руху, незрідка знищувалися, аби вони не дісталися ворогу.

Одну зі своїх книг російський дослідник М. Солонін починає такими словами: “Я — за мораторій. ...Справді, що заважало ухвалити загальне, обов'язкове для всіх рішення: будь-яке публічне обговорення історії Великої вітчизняної війни заборонити. На сто років. До 2045 року.

Ніяких книг, ніяких статей. У шкільному підручнику — коротке повідомлення про те, що в країні діє мораторій. І лише тоді, коли спогади про цей апокаліпсис, що відбувся, перестануть бути скривавленою раною в серці народу, коли відійдуть останні ветерани, коли прах невідомих солдатів стане, як у пісні співається, “просто землею і травою” — ось тоді розтаємничуємо ВСІ архіви для ВСІХ бажаючих у них працювати, і працюємо. Створюємо спільними зусиллями правдиву, на документах засновану, історію Великої війни”²⁷.

Напевно, і сам автор цих слів мало вірить у можливість такої штучної стерилізації масової свідомості, адже історична пам'ять функціонує за своїми законами і жодними мораторіями згори не можна на деякий час припинити переживання й рефлексії (художні, наукові, політичні, виховні тощо) цієї сторінки минулого. Найбільш негативними наслідками такої заборони стали б розрив поколінь, органічного процесу передачі досвіду між поколіннями, відсутність спогадів учасників та сучасників тих подій, а також втрата якогось невлочимого, але дуже важливого елемента ментальності наших співгромадян.

Але ця доволі умовна формула, про яку пише М. Солонін, акцентує увагу на проблемі доступності джерел, що містять інформацію про війну. Нині це — одне з корінних (друге — свобода інтерпретації джерел) питань історіописання Другої світової війни. Основний масив документів цього тематичного напрямку в Україні нині зосереджений у трьох центральних (ЦДАВОВУ, ЦДАГО України, ЦДІА у Львові) та 27 державних (у всіх областях, Києві та Севастополі), а також кількох галузевих (МВС та СБУ) архівосховищах.

Більшість фондів доступна для дослідників. Але частина з них ще з радянських часів залишається втаємниченою згідно з правилами, які існують у світовій практиці, а також як рудимент тоталітарної системи, за якої гриф “таємно” та “для службового користування” (ДСК) був засобом обмеження інформованості суспільства.

Після 1990 р. в Україні було багато зроблено для того, щоб архіви стали відкритішими. Частка засекречених документів у вітчизняних архівних установах становить 1,1 % (для порівняння, в Російській Федерації — близько 60 %). Та якщо ніхто не ставить під сумнів обмежений доступ до матеріалів, що стосуються зовнішньополітичної діяльності, операцій спецслужб, агентурної роботи, то не зовсім зрозумілим для науковців є небажання галузевих архівних установ ділитися з ними іншими своїми надбаннями. Як приклад безпідставної тяганини й відсутності доброї волі можна навести тривале небажання керівництва МВС України розсекречувати інформацію про поховання німецьких військовополонених, що змусило керівництво Держкомархівів ініціювати урядове рішення про передачу цих фондів до державних архівосховищ. Мали місце тертя між Держкомархівів та обласними управліннями СБ України, які опиралися вимогам розсекречення і навіть повертали розтаємничені справи на таємне зберігання, як це було в Івано-Франківську²⁸. Разом з тим, керівництво галузевого архіву СБ України у Києві демонструє готовність до співпраці з науковцями, свідченням чого є поява таких унікальних науково-документальних видань, як “Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб” (підготовлений за участі співробітників Інституту історії України НАН України), “Радянські органи державної безпеки (1939 — червень 1941 р.) Документи ГДА Служби безпеки України” та інші.

Порівняно з радянськими часами сучасні дослідники мають набагато краще уявлення про те, які масиви джерел зберігаються у вітчизняних архівах. Цьому в першу чергу сприяє наявність путівників, виданих центральними та обласними архівними установами. Науковці можуть отримати необхідну інформацію з веб-порталу Держкомархівів України, на якому вміщуються

“Документальні виставки on-line”, а також періодичного видання “Архіви України”. До речі, вже 2004 року вказаний веб-портал мав інформаційний ресурс обсягом 400 МБ і 10 тис. веб-сторінок ²⁹.

У рамках відзначення 60-ї річниці завершення Другої світової війни побачило світ спеціальне число “Архівів України”, в якому опубліковано декілька десятків архіво- та джерелознавчих статей, підбірка документів, а також синтетичне видання “Архіви окупації 1941—1944”, яке містить інформацію про фонди державних архівосховищ, що віддзеркалюють окупаційний період ³⁰.

Майже всі документи (за незначним винятком), що стосуються стану радянських Збройних Сил, їхнього особового складу, бойових дій в період Другої світової війни, зберігаються за межами України. У повоєнний час такі матеріали зосереджувалися у фондах штабу КВО, на базі якого у травні 1992 р. було створено Центральний архів Міністерства оборони України (з 1997 р. — Галузевий державний архів МО України). Однак до початку 90-х років з нього до Центрального архіву Міноборони СРСР було передано 967 248 (!) справ, що стосувалися військових округів на території УРСР, у тому числі Київського особливого. Фактично Україна втратила право розпоряджатися цим масивом, навіть не залишивши копій (!).

Нині в ГДА МО України залишилося близько 130 фондів радянських військових частин та установ, що увійшли до складу Збройних Сил незалежної України. Вони містять історичні формуляри, журнали бойових дій, літописи ратної слави, щоденники. Однак це — крапля в морі інформації, необхідної історикам для повноцінної і всебічної реконструкції ходу бойових дій на німецько-радянському фронті. До того ж, і ці фонди залишаються практично незайманими.

Вітчизняні дослідники майже не знайомі з фондами Архіву ВВА ВПС Росії ім. Ю. Гагаріна (м. Моніно), Архіву ВМС Росії (Санкт-Петербург), інших установ, що володіють документами воєнної доби. Більшою мірою освоєні фонди Російського державного воєнного архіву (Москва) й Архіву Міноборони РФ (Подольськ). Певні об’єктивні й суб’єктивні чинники дещо ускладнюють опрацювання фондів російських архівосховищ.

Однак “монополізація” права на військові архіви радянської доби Російською Федерацією попри всі незручності не знімає з українських вчених обов’язку шукати можливості для їх опрацювання з метою переосмислення однієї з найбільш сфальсифікованих сторінок воєнної історії — бойових дій. Водночас це актуалізує вивчення документів, що зберігаються в архівосховищах Німеччини (Бундесархів у Кобленці та Військовий архів у Фрайбурзі), Сполучених Штатів Америки (NAUS у Вашингтоні), Республіки Польща, Румунії, Великої Британії.

Наближенню до розуміння реального співвідношення сил, стратегії і тактики протистояння на фронтах Другої світової війни, рівня розвитку військового мистецтва, глибинних причин успіхів і втрат учасників бойових дій сприятиме критичне осмислення праць колишніх німецьких полководців, виданих у США, а також видань, підготовлених у 50—60-ті роки викладачами військових академій СРСР (донедавна вони були доступні обмеженому колу

осіб, оскільки мали гриф таємності). Пізнавальний потенціал зарубіжних архівів продемонстрували дослідники союзницьких та колаборантських формувань, що воювали на боці Німеччини³¹.

Інерція нових стереотипів мислення другої половини 80—90-х років закріпила за органами НКВС лише недобру славу карального апарату. Насправді функції цих структур виходили далеко за межі правоохоронних і репресивних. На них покладалося безліч інших завдань: від режимних заходів (паспортизації та ін.), пожежної охорони, регулювання дорожнього руху — до вирішення питань про громадянство, проблем дитячої безпритульності й бездоглядності, підготовки інформації про становище щойно визволених територій для партійних і радянських органів, утримання іноземних військовополонених. З різних причин (основною серед них є обмежений допуск дослідників) документи Державного архіву МВС України опрацьовуються повільно. Виконані на цих матеріалах дисертації захищаються на закритих спецрадах (виняток становлять хіба що напрацювання І. Біласа, О. Потильчака, А. Чайковського)³².

Вітчизняні дослідники недостатньо використовують документи російських архівосховищ — Російського державного архіву суспільно-політичної історії (РАДСП), Державного архіву Російської Федерації (ДАРФ), Російського державного архіву економіки (РДАЕ), що володіють змістовними комплексами джерел з часів Другої світової війни, в яких розкривається політична стратегія партійно-радянського керівництва, визначальні тенденції його курсу, мотивація рішень, що стосувалися організації відсічі ворогу, зміцнення обороноздатності країни, евакуаційної епопеї та відбудовних робіт, соціокультурної, релігійної сфер, охорони здоров'я та подолання інших наслідків війни.

Найсутужніше доводиться тим науковцям, які вивчають зовнішньополітичні питання. Адже практично у всіх державах існують терміни розтаємнення документів, пов'язаних з міжнародними відносинами періоду 1939—1945 рр. Та незважаючи на закритість таких матеріалів, можливість доступу до частини з них існує. Так, Т. Вронська ще в середині 90-х років зуміла виявити в Архіві зовнішньої політики Російської Федерації (історико-дипломатичне управління МЗС) низку документів, в яких розкривається діяльність посольства СРСР у США щодо налагодження співпраці між урядами й народами двох країн у боротьбі проти спільного ворога³³.

Вище вже згадувалося про матеріали Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі, опрацювання яких спроможне якщо не істотно змінити правові оцінки багатьох подій воєнного часу, то принаймні змістити акценти й закріпити загальноприйняті світовим співтовариством погляди на них, ліквідувати підґрунтя для різних спекуляцій, спричинених ідеологічними імпульсами.

Окремо слід сказати про матеріали, пов'язані з діяльністю Організації українських націоналістів. Якщо архівні фонди, що містять документи про розвиток комуністичного антифашистського руху Опору в основній своїй масі були відкриті для вчених, то джерела з історії українського самостійницького руху до початку 90-х років залишалися “за сімома печатками”. На цей час лише виданий за кордоном “Літопис УПА”, спогади, окремі доку-

ментальні збірки, підготовлені в діаспорі, та публікації в періодиці були орієнтирами для тих, хто цікавився цією проблематикою в Україні. Та коли заборону на вивчення даної теми зняли, у вітчизняних архівах виявився доволі значний масив документів, більшість яких зосереджена у фондах 3833, 3836, 3837, 3838, 3967 ЦДАВОВУ України, фондів 57 ЦДАГО України, архівних установах західних областей України, ГДА Служби безпеки України.

Оприлюднення цих пластів відбувається за кількома напрямками. Перші археографічні публікації з'явилися у науковій періодиці (підбірка М. Ковалю і В. Гриневича в "Українському історичному журналі") і навіть у звичайних часописах (підбірка В. Сергійчука в "Молоді України"). Потім з'явилися перші збірники документів, підготовлені вітчизняними й діаспорними дослідниками й видані в Україні³⁴.

Свій внесок у справу публікації джерел зробили члени робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА, силами яких було видано кілька анотованих та бібліографічних покажчиків, збірників документів³⁵. Нарешті, у 2006 р. дійшла черга до публікацій багатотомного збірника документів, які упродовж майже 10 років виявлялися й опрацьовувалися членами робочої групи³⁶.

Значну пошукову роботу провели упорядники нової серії "Літопису УПА" (К. Абрамова, О. Вовк, В. Галаса, М. Деркач, А. Кентій, В. Кук, В. Лоцицький, І. Павленко, Ю. Черченко), завдяки яким побачили світ 10 томів документів і матеріалів, у яких розкриваються основні етапи створення і боротьби збройних сил українського національного підпілля³⁷.

Широке оприлюднення архівних джерел дало змогу створити підґрунтя для наступного етапу фундаментальних досліджень цієї складної й суспільно резонансної теми та виходу на рівень теоретичних узагальнень і практичних рекомендацій для вищих органів влади. Однак, аби виконати це завдання у повному обсязі, історики й правознавці мають детально вивчити міжнародно-правові акти й відповідні документи інших держав, які містять історико-юридичну оцінку національно-визвольних рухів. Тільки за цих умов можлива кваліфікована підготовка проектів рішень уряду й парламенту України, що стосується самостійницького руху періоду 40—50-х рр. та їхнє виведення з суто ідеологічної й політичної площини.

Загалом офіційні джерела, що набули статусу повноцінної емпіричної бази для історичних досліджень, попри свою різноманітність та кількість здатні дати відповідь далеко не на всі питання, висунуті сучасною наукою та суспільством. Цілісні пласти документів, що найкраще збереглися (партійні, радянські, військові тощо) є, водночас, і найбільш тенденційними. Те саме можна сказати і про німецькі трофейні документи, що зберігаються у фондах КМФ-8, 3206 (Рейхскомісаріат "Україна"), 3676 (Штаб імперського керівника А. Розенберга для окупованих областей) ЦДАВОВУ України та фондах обласних архівосховищ. Гостре ідеологічне протистояння в роки війни позначилося на матеріалах не лише суто пропагандистського спрямування, а й на офіційній статистиці, аналітичних викладках радянських та німецьких військових, господарських, ідеологічних органів, спеціальних служб. Це вимагає від науковців критичного став-

лення до наявних джерел, їхнього ретельного співставлення й перевірки, аби уникнути сліпого простування за документами й пов'язаних з цим ризиків.

У зв'язку з цим існує нагальна необхідність інтенсивного залучення альтернативних джерел: письмових та усних спогадів, щоденників, епістолярій, речових реліквій воєнної доби, картографічної продукції, ілюстрацій, фотоматеріалів тощо. На Заході ці види джерел давно набули статусу повноцінних і самодостатніх, визначивши потужні дослідницькі напрями соціальної, інтелектуальної, гендерної, усної історії, воєнної антропології, історії побуту та повсякденності.

У Радянському Союзі таке наближення до об'єкта дослідження не заохочувалося, оскільки, на думку правлячої верхівки, могло призвести до суб'єктивізації історичного процесу. До того ж, існував реальний ризик явного розходження індивідуального сприйняття нашого минулого з колективним (читай — виробленим у кабінетах високопосадовців). Як сумний наслідок — ми безповоротно (!) втратили гігантський інформаційний материк, адже особиста історія і власний досвід кожного учасника й сучасника війни могли бути (але не були) зафіксовані для наступних поколінь і дослідників. Фактично режим безжально і свідомо відсік найважливіший сегмент колективної й індивідуальної історичної пам'яті про Другу світову війну, чого нинішня влада і суспільство, здається, повною мірою ще не усвідомили. Доводиться наголошувати на цьому, оскільки закони буття постійно й невпинно скорочують кількість людей, які пережили війну і є носіями знань про неї.

Унікальність особистих спогадів про події воєнного часу полягає в тому, що вони, по-перше, незрідка помітно дисонують з офіційними версіями подій, а по-друге, особливо рельєфно закарбовуються в пам'яті тих категорій громадян, на долю яких випали найважчі випробування. Очевидно, небезпідставно П. Томпсон вважає, що “найбільш сильною колективною пам'яттю володіють утискувані групи-ізгої”, а “зміна соціального статусу носіїв усної традиції чітко пов'язана з тривалим процесом падіння її престижу”³⁸. Обстоюючи право на повернення на авансцену тих соціальних когорт, які були позбавлені можливості репрезентувати своє сприйняття подій, власні орієнтири, позиції та життєві цінності, вчений звинувачував у цьому консервативно налаштованих дослідників: “Старе покоління істориків, які тримаються посад і мантий, інстинктивно боїться нового методу. Це означає, що вони більше не володіють усіма професійними методами. Звідси — зневажливі репліки в бік молодих людей, які вештаються вулицями з магнітофоном”³⁹.

Г. Принс пов'язує ігнорування усних джерел тим, що історики-документалісти вимагають від джерел трьох якостей: точності форми, хронологічної докладності й можливості їхнього уточнення чи перевірки шляхом ознайомлення з іншими текстами. Відсутність цих ознак у достатньо виразному й фіксованому вигляді й підживлює скептицизм до усної історії⁴⁰.

А от один із засновників цього напрямку, Я. Вансина, на перестороги методологічного характеру зауважував, що усні свідчення підштовхують дослідників до пошуку альтернативних джерел, і навпаки, — останні слугують для перевірки перших. Потребуючи підтвердження й додаткової аргументації, вони каталізують

дослідницький процес. Я. Вансина виокремив два типи усних джерел: усну традицію й особисті спогади. Перший він визначив як усне свідчення, що передається вербально від одного покоління до наступного й далі, другий — як усні свідчення, пов'язані з життєвим досвідом носія інформації⁴¹.

Г. Принс вважає, що головна проблема використання чи невикористання усної традиції пов'язана з традиціями, не завченими напам'ять: епосом і наративом. Насамперед, ідеться про несвідомий вплив писемної форми на усну спадщину, герменевтичне нововведення письмової точки зору до усної спадщини неписьменної людини. Інформант, як правило, акцентує увагу на тому, що для нього в оповідуваний час вважалося визначальним, важливим. Однак ці вади не становлять вирішальної перешкоди і компенсуються тим, що особиста пам'ять може дати "свіжість і багатство нюансів, які неможливо пізнати в інший спосіб", створити підґрунтя для написання історії малих соціальних груп і локальних територій. Саме це дає підстави вченому заявити, що "усна історія, заснована на пам'яті, є наймогутнішим ресурсом соціальної історії", а "жоден історик, який пізнає сучасну високу політику, пірнувши в офіційні папери, не може сподіватися на шанобливе трактування його висновків, коли він зігнорує усні джерела (а також можна додати фотографічні й кінематографічні джерела)"⁴².

З притаманною йому образністю Гвін Принс, підсумовуючи свої міркування про роль і місце цього напрямку, писав: "Усна історія з її нюансами, гуманністю, часто з її емоціями й завжди з розвинутим скептицизмом щодо повноти історичної праці, насамперед, звертається до таких істотних моментів праці історика, як традиція і пам'ять, минуле й сучасне. Без доступу до таких ресурсів історика в сучасних індустріальних суспільствах з масовою письменністю, тобто найпрофесійніші історики, сумуватимуть у загальному обсязі розуміння, обмеженому їхньою власною культурою, як покинуті коханки, стоячи в мінливому колі світла під самотнім ліхтарем на відкритій для всіх вітрів темній вулиці"⁴³.

Вище зазначалося, що коли йдеться про усну традицію чи зафіксовані на папері (чи магнітофонній плівці) особисті спогади, постає питання (і навіть більшою мірою) про вірогідність інформації. Подібне питання повинно виникати і тоді, коли маєш справу з будь-якою документацією. Можна з упевненістю сказати, що володіючи технологіями інтерпретації історичного матеріалу, а також власного бачення тих чи інших подій, дослідник певним чином трактує документи і врешті-решт подає свою картину минулого. Менш обтяжений спеціальними теоретичними знаннями інформант звертає більшу увагу не на те, як описати явище, а що про нього сказати. Тому наративи даного рівня за цим критерієм можуть не поступатися історіям, писаним на основі офіційних джерел.

Отже, проблема джерел для вивчення історії Другої світової війни є багатовимірною і складною. Усвідомлення дослідниками відповідальності перед суспільством і наступними поколіннями в цьому сенсі є лише одним з кроків до реалізації неосяжного евристичного потенціалу корпусу джерел, яким представлені події цього періоду. Другим і, напевно, найважчим кроком має стати їх кваліфікована інтерпретація. Формування різних методоло-

гічних підходів з відповідним асортиментом наукових методик, бажання ризикувати й експериментувати у поєднанні з копіткою пошуковою працею — це той шлях, який має забезпечити дослідженням проблематики Другої світової війни гідне місце серед самодостатніх напрямів історичної науки.

¹ *Фон Хаген М.* Повертаючись до історії України // Критика. — 2007, червень. Число 116. — С. 12.

² *Грабович Г.* Модель “Культури” // Критика. 2006. — Січень—лютий. Число 99—100.

³ *Гуревич А.Я.* Двоякая ответственность историка // Проблемы исторического сознания. Материалы международной конференции. Москва, 19—21 мая 1996 г. — М., 1999. — С. 18.

⁴ *Зелдин Т.* Социальная история как история всеобъемлющая / Пер. Е. Дахиной // Thesis. — 1993. — С. 154—162.

⁵ *Головко В.В.* Кризис в исторической науке: попытки экспликации понятия. — У кн.: Теоретико-методологические проблемы исторического познания. Материалы Международной научно-практической конференции 1—2 февраля 2001 г. — Минск, 2000. — Т. 1. — С. 78.

⁶ Див.: *Ukraine Studies in the West: Problems and Prospects // Ukraine in the Seventies. Paper and Proceedings of the Mc. Master Conference on Contemporary Ukraine, October 1974. Oakville, Ontario, 1975; Problems of Terminology and Periodization in the Teaching of Ukrainian History. Round Table Discussions at the Ukrainian Historical Conference. — London, Ontario, 31 May 1978 // Rethinking Ukrainian History. Edmonton, 1981.*

⁷ *Hagen M. von.* Does Ukraine How a History? // Slavic Review 54, no. 3 (Fall 1995); *Grabowich G.* Ukrainian Studies: Framing the Context // Ibid; *Kapeller A.* Ukrainian History from German Perspective // Ibid; та ін.

⁸ *Головко В.В.* Назв. праця. — С. 77.

⁹ Исторические записки. — 1995. — № 1. — С. 37.

¹⁰ *Головко В.В.* Назв. праця. — С. 78.

¹¹ *Касьянов Г.* Націоналізація історії чи образ Іншого // Критика. — 2000, січень—лютий, число 99—100. — С. 22.

¹² *Зиммель Г.* Проблемы философии истории // Избранное. — Т. 1. — М., 1994. — С. 530.

¹³ *Сорокин П.* Человек. Цивилизация. Общество. — М., 1992. — С. 216.

¹⁴ *Troebst S.* What Sorta Carpet? The Culture of Memory in Post-Communist Societies of Eastern Europe. An Attempt at General Description and Categorisation // *Ab Imperio*. — 2004. — N 4. — P. 77.

¹⁵ *Рябчук М.* Культура пам’яті та політика забуття // Критика. — 2006. — Січень—лютий. — Число 99—100. — С. 18—20.

¹⁶ *Барт М.* Мифологии. — М., 1966. — С. 270, 274.

¹⁷ *Васильков Ю.* Рожденные революцией // Литературная газета. — 2003; Вечерний Донецк. — 2003. — 16 марта.

¹⁸ *Сербин Р.* “Велика Вітчизняна війна”: советский мит в українських шатах // Сучасність. — 2001. — № 6. — С. 64.

¹⁹ *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939—1945 рр.) — К., 1999. — С. 66.

²⁰ *Сербин Р.* Назв. праця. — С. 64.

²¹ *Гриневиц В.* Расколота память: Вторая мировая война в историческом сознании украинского общества // Неприкосновенный запас. — 2005. — № 2—3.

²² *Рябчук М.* Назв. праця. — С. 18.

- ²³ Коваль М.В. 1941-й рік Проблеми історичної пам'яті // УІЖ. — 2001. — № 3. — С. 87.
- ²⁴ Україна партизанська. 1941—1945. Партизанські формування та органи керівництва ними. — Наук.-довідкове вид. — К., 2001. — С. 25.
- ²⁵ Міхман Д., Грайф Г. Єврейські лідери і єврейський опір. — У кн.: Катастрофа європейського єврейства. Навч. посібник. — Ч. 3—4. — К.: Вирий, 2005.
- ²⁶ Полищук В. Нюрнберг наоборот — 2. Еще раз о попытках реабилитировать ОУН-УПА // Київській телеграф. — 2003. — 20—26 января. — С. 15, 16.
- ²⁷ Солонин М. 22 июня. Анатомия катастрофы. Изд. второе, перераб. и испр. — М.: “ЯУЗА” “ЭКСМО”, 2009.
- ²⁸ Боряк Г. Проблеми подальшого реформування документоінформаційної сфери // Архіви України. — 2005. — № 1—3. — С. 24.
- ²⁹ Там само. — С. 21.
- ³⁰ Архіви окупації 1941—1944. Упор. Н. Маковська. — К., 2006.
- ³¹ Русак А.В. Союзники гитлеровской Германии в войне против СССР. 1941—1945. — К., 1998; Руденко Н.М., Русак А.В. Армія фашистського агресора: Від перемог до поразок. 1941—1945 / Морально-психологічний аспект. — К., 1997; Боляновський А. Дивізія “Галичина”. Історія. — Львів, 2000; Його ж. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939—1945). — Львів, 2003.
- ³² Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917—1953. — У 2 кн. — К., 1994; Потильчак О.В. Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939—1954): — Монографія. — К., 2004; Його ж. Радянські табори військовополонених в Україні (1939—1954): Організаційно-структурний аспект. — К., 2004; Чайковський А.С. Плен. За чужие и свои грехи. (Военнопленные и интернированные в Украине 1939—1953 гг.). — К., 2002.
- ³³ Див.: Вронська Т.В., Лисенко О.Є. Українські громади зарубіжжя в роки Другої світової війни: акції допомоги народу України. — К., 1997.
- ³⁴ Документи і матеріали з історії Організації Управлінських Націоналістів / Редкол.: В. Верига. — К., 2002. — Т. 7; Документи Комісії Державного планування ОУН (КДН ОУН) / Упор. О. Кучерук, Ю. Чеченка. Наук. ред. Н. Миронець; Літопис Голоти України (гол. ред. В. Цветков). — Львів, 1997. — Т. 3: Героїка ОУН—УПА. — 1997; Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944—1953 рр.: Нові документи і матеріали. — К., 1998; Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. — У 4-х т. — Львів, 1997—2000 та ін.
- ³⁵ Кокін С.А. Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ. Вип. 1. — К., 2000; Фонди з історії Української повстанської армії у державних архівосховищах України (1941—1957 рр.). — Вип. 1. — К., 1999; вип. 2 — 2000; Лисенко О.Є., Марущенко О.В. Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія: Бібліографічний покажчик публікацій 1998—2002 рр. — К., 2002; Матеріали та документи Служби безпеки ОУН(Б) у 1940-х рр. / Упор.: Лисенко О.Є., Патриляк І.К. — К., 2003.
- ³⁶ ОУН в 1941 році. Документи. У 2-х частинах. — К., 2006; ОУН в 1942 році. Документи. — К., 2007.
- ³⁷ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 1—8. — К.; Торонто, 1995. — 2005.
- ³⁸ Томпсон Г. Голос пришлого. Устная история. — М., 2003. — С. 40.
- ³⁹ Tompson P. The Voise of the Past: Oral History. — Oxford, 1978. — P. 63.
- ⁴⁰ Принс Г. Усна історія. У кн.: Нові перспективи історіописання. — К., 2004. — С. 155.
- ⁴¹ Див.: Vansina J. Oral Tradition of History. — Madison, 1985.
- ⁴² Принс Г. Назв. праця. — С. 171—174.
- ⁴³ Там само. — С. 117.